

77	77	9. C. Beğyurt
66	66	8. C. Denizci
61	61	7. B. Yüncü
45	45	6. F. Çayırbağlar
37	37	5. L. Yürekli
34	34	4. B. Çurçur
28	28	3. L. Başerhan
13	13	2. C. Harmançınar
4	4	1. H. Çarpancı

ALVJVA

ЭРХ ЭВІН ОНОЛЫН АСУЛАЛ

Нэг дэх хэргийн
2/1999

АРГАЭВІН СЭТҮҮЛ

ЭРХ ЭВІН ШИНЖЛЭХ ХААНЫ ОНОЛ

ШИНХЭЛЭЛ

Эрхлэн хэвлүүлсэн

«ШИХИХУТУГ»
ХУУЛЬ ЗҮЙН ДЭЭД СУРГУУЛЬ

СЭТГҮҮЛИЙН РЕДАКЦИ

Ерөнхий редактор

Дансандгийн ЛҮНДЭЭЖАНЦАН

Редакцийн гишүүд

Галдандгийн СОВД

Жигжидийн БОЛДБААТАР

Чимэдийн ЭНХБААТАР

Жамсрангийн БЯМБАДОРЖ

Жаргалантын ЭЛБЭГСАЙХАН

Бирваагийн МАНДАХБИЛЭГ

Түдэврэнчингийн БАЯРМАА

Нарийн бичгийн дарга

Даншондогийн ҮҮРЦАЙХ

Хаяг:

Улаанбаатар, Сүхбаатар дүүрэг, Сөүлийн гудамж,

«Шихихутуг» ХЗДС-ийн байр.

Утас: 323392, 320176

Жилд 4 дугаар хэвлэгдэн гарна

Улсын бүртгэлийн дугаар 173

Хэвлэлийн галар

“Согоо нуур” ХХК -д хэвлэв.

Утас: 315594

ЭРХЭМ УНШИГЧ ТАНАА

"Шихихутуг" Хууль Зүйн Дээд Сургуулиас эрхлэн гаргалд "Шихихутуг" сэтгүүлийн нийтлэлийн бодлого нь Монгол Улсад ардчилал, зах зээлийн харилцааг хөгжүүлж, эрх зүйт төрийг бүрдүүлэхэд төр, эрх зүйн онолын сэтгэлгээг чөлөөтэй болгож, нээлттэй хөгжүүлэхэд оршино. Монгол улсад социализмын үед нэг үзэл суртлын ноёрхлод хатуу хязгаартай байсан боловч социалист төр, эрх зүйн үзэл баримтлалын хүрээнд хуульчид, эрдэмтдийн үзэл бодол, бүтээл туурвилыг хэвлэн нийтэлдэг "Ардын төр", "Социалист хууль ёс" гэдэг тогтмол хэвлэгддэг мэргэжлийн хоёр сэтгүүл гардаг байсан нь хуульчдын мэргэжил, дадлагыг дээшлүүлж, онолын сэтгэлгээг хөгжүүлэхэд төдийгүй ард иргэдийн дунд хуулийг сурталчлан таниулахад зохих ач холбогдолтой байсан билээ.

Тус оронд нийгмийн байгууллын хэв маяг солигдсоноор дээрх хоёр сэтгүүлийн нийтлэлийн бодлого тохирохгүй болсоноос гадна хөрөнгө, санхүүгийн хувьд амьдрах боломжгүй болсноор сүүлийн арав орчим жил орон зай нь эзгүйрснээс хуульчид, эрдэмтдийн онол, эрдэм шинжилгээний бүтээлүүд болон үзэл бодлыг чөлөөтэй солилцох, хуулийн суртал нэвтрүүлгийг өргөн олон нийтэд хүргэх индэргүй болсон нь нэгэн зүйл эмгэнэл билээ.

Иймд "Шихихутуг" гэдэг хууль зүйн мэргэжлийн тогтмол сэтгүүлийг хэвлэн гаргахад "Шихихутуг" ХЗДС хөрөнгө оруулалт хийж, 1999 оны хоёр дахь дугаараас уншигч абуутай танаа толидуулж байна.

"Шихихутуг" сэтгүүл нь хуульчид, эрдэмтдийн олон ургалч үзэл бүхий онол, эрдэм шинжилгээний бүтээл болон дэлхийн нэрд гарсан эрдэмтдийн үзэл, онолыг ямар нэг хаалт, хягааралтгүй чөлөөтэй хэвлэхэд нээлттэйн гадна үйлчилж байгаа хуулийн суртал нэвтрүүлгийг өргөн хэвлэж ард түмний эрх зүйн мэдлэгийг өндөржүүлж гэгээрүүлэхийг хамтад нь хэрэгжүүлэхийг зорино.

Манай сэтгүүлд бүтээл туурвилал хэвлүүлж, санал бодол, үзэл, онолоо чөлөөтэй солилцохыг хүсье.

Таны тухайд "Шихихутуг" сэтгүүлийн хаалга үргэлж нээлттэй, нийтлэлийн бодлого чөлөөтэй.

Монгол Улсын гавьяат
хуульч, Хууль зүйн ухааны
доктор, профессор

Г.СОВД

ЭРХ ЗҮЙН ТУХАЙ СОНГОДОГ ОЙЛГОЛТ

© 1999 ОН. Цэрэнбалтавын САРАНТУЯА¹

Төр үүсэхээс өмнөх эртний үеийг этнологид судалж үзээд МЭӨ 2-4 мянган онд Грек, Сумээр болон Египет зэрэгт оршин байсан овог аймгуудын талаар бичиж нийтэлсэн байдаг. Эдгээрт тухайн үеийнхээ нийгэм, эдийн засгийн байгууллыг илүүтэй тусгасан байдаг бөгөөд, тэр үеийн эрх зүй болон түүнтэй төсөөтэй нийгмийн зохицуулалтын талаар нотлох баримт, материал цөөн байдагаас өргөн дэлгэр судалгаа хийх боломжгүй байж иржээ.

Дээрх асуудлаарх харьцуулсан судалгааг ч харьцангуй орой хийж эхэлсэн ба ийнхүү анхны доривтой бүтээлийг Lewis Morgan 1877 онд "Ancient Society" гэдэг номоороо туурвисан байдаг.

Энэхүү нийтлэлийн зорилго нь эрх зүйн тухай ерөнхий ойлголтыг тодруулахад нэг алхам урагш хийхэд оршиж байгаа тул эхний хэсэгт:

- төр үүсэхээс өмнөх үеийн нэгэн нийгмийн зохицуулалт хэрхэн ямар онцлогтой байсан гэдгийг авч үзэн түүнийгээ гэрт нийгэм дэх эрх зүйн тухай ойлголттой харьцуулах оролдлого хийх юм. Нийтлэлийнхээ хоёрдугаар хэсэгт:

- дэлхий дахины сэтгэгчид эрх зүйн талаар хэрхэн юу гэж үзэж байсныг дүгнэн үзэж, эрх зүйн талаар одоо баримталж буй ойлголтыг тодотгох оролдлогыг хийнэ.

1. Эртний нийгэмүүд хоороноо адил төсөөтэй зохицуулалтай байсан тул одоогийн Суданы өмнө зүгт суурилж байсан Nuer-чүүдийг жишээ болгон авч үзье. Тэдгээр нь Нил мөрний эргээр оршин амьдарч байсан буюу хүн амын тоо нь 300.000, нийт 15 овог аймагт хуваагдаж байв.² Гэр бүл бол тэдний амьдралын чухал нэгж байсан. Эрчүүд нь үхэр маллаж, эмэгтэйчүүд нь гэр орны ажил хийж, газар тариалангийн ажлыг харин хамтарч эрхэлдэг байв.

Гэр бүл нь моногами зарчим дээр тулгуурладаг, учир нь

¹ МУИС-ийн ХЗДС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн гэнхлэмийн багш, дэд доктор, дэд профессор.

² Uwe wesel 'Juristische Weltkunde', 6. Aufl., 1992, S.22. E.E.Evans-Pritchard 'The Nuer', 1940.

нөхрийн талаас эхнэр болох хүний гэр бүлд илж төлдөг ба тэр нь 20-30 үхэр байсан. Эхнэр нь нөхрөөсөө салах явдал цөөнгүй тохиолддог ба нэг хүүхэд төрүүлсэн тохиолдолд илжээс зургаан үхрийг бушаан төлөх, харин хоёр хүүхэд төрүүлсэн бол юуг ч бушаан төлөх шаардлагагүй журамтай байжээ. Энэ нь хүүхэд эцгийнхээ ураг төрөлд цаашид хамаарсан хэвээр байх боломжтой гэсэн утгатай юм. Nueg-ийнхны хувьд хүүхэд эсвэл эцэг, эсвэл зөвхөн эхийнхээ ураг төрөлд хамаарах ёстой байдаг ба аль алинд нь нэгэн зэрэг хамаарах боломжгүй гэж үздэг байсан. Үүнийг агнатик төрлийн холбоо гэж нэрэлдэг. Манай соёл иргэншилд байдаг шиг **копнатик** холбоо тухайлбал хүүхэд хоёр эмэг эх, хоёр өвөг эцэгтэй байх боломж байгаагүй ажээ. Дээрх агнатик төрлийн холбооныхоо хүмүүс хоорондоо гэрлэж болохгүй бөгөөд **экзогам** харилцаанд байдаг. Гэрлэлтийг харин лан ганц овог аймгийн хүрээнд зөвшөөрдөг. Энэ утгаараа овог аймгийн дотор **эндогам** харьцаа ноёрхож байжээ. Тэр үеийн нийгмийн чухал нэгж нь ураг төрлийн холбоо байв. Энэхүү ураг төрлийн холбоо нь хоёроос гурван үедээ ихээхэн хүчтэй хадгалагдадаг байсан ба газар болон малыг өөртөө өмчлөх эрхийг ураг төрлийн холбоонд мэдэж шийддэг байсан тул тухайн үеийн нийгмийн хэв журамд ихээхэн нөлөө үзүүлж байв.

Энэ утгаараа ураг төрлийн холбоо нь нийгмийнхээ бүтцийг бүрдүүлдэг байжээ гэж үзэж болох юм. Овог аймаг нь ийнхүү ураг төрлийн олон тооны бүлгүүдээс бүрддэг байсан, тэдгээрийг тус бүрт нь **сегмент** гэж нэрэлдэг аж. Сегментүүд дотроо **экзогам**, овог аймаг нь **эндогам** харьцаанд байсан байна.

Овог аймгийн хувьд бие дааж аян дайн хийх, нэгдэж өөрсдийгөө хамгаалах үүрэгтэй учир овог аймгийн хүрээнд эрх зүй үйлчилж байсан гэж Эдвард Эванс Притчард "The Nueg" гэдэг номондоо дүгнэн хэлсэн байдаг. Тухайлбал, Nueg-чүүд бүгд хоорондоо адил **тэгш эрхтэй**. Баян ядуу хүмүүс байсан боловч тухайн нийгэмд хүмүүс бие биетэйгээ адил хэмжээнд харьцдаг байсан, хүмүүс төрөхлөө тэгш байдалтай, ноёрхогч боол гэсэн ялгаа огт байдаггүй нэгэн нийгэм байв. Харин ураг төрөл болон сегментуудын хүмүүсийн хооронд бие биенийхээ амь насыг бүрэлгэсэн тохиолдолд **хохирлыг төлж цайруулах** зарчим үйлчилж байсан. Ийм чиг үүргийг хэрэгжүүлэхэд тусалдаг тусгай хүмүүс үе залгамжилсан шинжтэй ажилладаг байв. Харин эдгээр нь бусдаас илүү эрх дарх эдэлдэггүй, захиран тушаах эрх мэдэлгүй, гагцхүү зохицуулах л чиг үүрэгтэй бусдын

нэгэн адил хүмүүс байснаараа онцлогтой. Жишээ нь, хэн нэг нь бусдын амь насыг хохироосон тохиолдолд тэрхүү зохицуулагч нь хүн алсан этгээдийг тодорхой хугацаанд ивээлдээ байлгаж, тэр хугацаанд ураг төрлийнхэнтэй нь ярилцан нас барсан хүний гэр бүлийхэнд хэдий хэмжээний мал/үхэр/ өгснөөр хохирлыг цайруулах вэ гэдгийг тохиролцоод, хохирогчийн гэрт очиж энэ тухай хэд хэдэн удаа ярилцсаны эцэст малын тодорхой тоон дээр зөвшөөрүүлж үүнийг шат дараалсан байдлаар төлүүлэх арга хэмжээг авдаг байж. Тодорхой хугацаа өнгөрч, мөн тодорхой тооны малыг хохирогчийн гэрт хэрэг үйлдсэн хүний төрөл төрөгсдөөр төлүүлсэний дараагаар байдал хэвийн болж дээрх маргалдсан хоёр тал хоорондоо өс хонзон санах зүйлгүйгээр хуучин хэвийн байдалд шилжин ордог байж. Дээрх бүх зүйлийг үйлдэхдээ энд дурьдаагүй олон тооны ёс заншлыг /ритуал/ биелүүлдэг байсан гэж үздэг. Энэ нийгэмд шүүх буюу шийдвэр гүйцэтгэгч гэж байгаагүй, хүмүүс өөрөө өөртөө туслалцаа үзүүлэх байдлаар асуудлаа шийдвэрлэдэг байсан гэж үзэж болох юм.

Дээрх болон тэр үеийн ёс заншлын өөр олон жишээнүүдийг судлан үзэхэд Nuerg-ийнхны үеийн болон манай үеийн эрх зүйн хооронд маш их ялгаа байдгийг ажиглаж болох юм. Тэдэнд хууль эрх зүйн мэдлэг, тухайн нийгэмд нь хуульчид огт хэрэггүй байсантай нэгэн адил тэдгээр нь огт хэрэгцээ шаардлагагүй зүйл байсан юм. Nuerg-чуудын дээрх жишээн дээр дурдсан ёс заншлыг бидний өнөөдрийн эрх зүй гэж ойлгодог зүйлтэй харьцуулан үзэхэд маш ялгаатай бөгөөд ганц нэг ерөнхий хандлагаараа жишээ нь хүний амийг бүрэлгэж болохгүй гэх мэт зарчмын шаардлагуудаараа хоорондоо төсөөтэй байна.

Гэхдээ заншлын нийгмийн үед хүн алахыг буруу хэрэг гэж үздэг байсан ч энэ зөрчлийг хувийн шинж чанартай гэж ойлгон хохирогчийн гэр бүлийнхэнд компенсаци /нөхөн төлбөр/ төлснөөр хохирлыг цайруулдаг байсан. Харин төрт нийгмийн үед үүнийг гэмт хэрэг гэж тооцож төрөөс ял шийтгэл оногдуулдаг. Манай нийгэмд хохирогчийн гэр бүлд юу ч төлдөггүй учир ямар нэг компенсацийн тухай ойлголт байхгүй болсон. Төрт нийгмийн өмнөх үед компромисс буюу зөвшицөлд хүрэх боломжтой байсан тул талууд хохирлыг арилгасны дараагаар цаашдаа хоорондоо харилцан ойлголцон амьдрах бололцоотой байж ирсэн. Харин эрх бүхий төрийн

байгууллага - шүүхээс заавал биелэх шинж чанартай шийдвэр гаргадаг болсноор талуудын хоорондын ойлголцоол аажимдаа үгүй болж эхэлжээ.

Төрт нийгэм үүсэхээс өмнөх зөрчилдөөнийг шийдвэрлэхэд талууд нь эрх тэгш байсан ба ноёрхлын ямар нэг элементгүйгээр асуудлыг **консенсусаар** шийдвэрлэдэг байв. Харин өнөөдөр шүүхээс шийдвэр гаргахдаа талуудын болон гэрчийн этгээдийн мэдүүлгийг сонсдог боловч шийдвэр нь ямагт нэг талынх байдаг. Түүнчлэн шүүх нь дан ганц дээрх чиг үүргийг хэрэгжүүлэх зорилгоор байгуулагдах ба харьцангуй бие даасан байдалтай ажилладаг. Ийм дагнсан шинжтэй эрх бүхий байгууллага заншлын нийгэмд байх огт боломжгүй юм. Өөрөөр хэлэх юм бол, заншлын хэв журам нь өөрөө өөрийгөө зохицуулсан шинжтэй, харин төрт нийгэм нь ноёрхлын буюу дээрээс нь зохицуулсан элементтэй байна. Төр үүсэхээс өмнө зөрчлийг шийдвэрлэх явдал нь байдлыг хуучин хэвэнд нь оруулах зорилготой байсан. Үүгээрээ нийгэм өөрчлөгдөх боломжтой болдог тул төрийн учир нийгэм нь өөрөө өөрчлөгдөхгүй, статик шинжтэй хэвээр байсан. Харин төрийн шүүхийн үйл ажиллагаа нь үүний яг эсрэг үр дүнд хүргэдэг ба хүмүүсийн харилцааг дээрээс нь зохицуулж байгаагаар заншлын шинж чанартай болон хуучирч үеэ элээсэн зарим зохицуулалтыг хүчингүй болгож зохицуулалтыг нилээд дэвшилттэй зүйл гэж үздэг. Заншлын нийгэм нь коллектив шинжтэй, ураг төрлүүд бие биенээ харилцан дэмжих байдал дээр тулгуурладаг бол төрт нийгэмд ураг төрлийн буюу гэр бүлийнхний дэмжлэг зарчмын хувьд төдийлөн шаардлагагүй бөгөөд боломжгүй зүйл юм. Төрт нийгэм бол үүгээрээ индивидуалист шинж чанартай гэж үзэж болох юм. *Nuer*-чуудын *suong/ес* заншил/ бол уг чанартаа мораль буюу *ес* зүйн хэв журам юм. Сайн, муу, зөв, буруу г.м нь бүгд гэж хувиар хувиар нэг ойлголт ба бурхан тэнгэрээс үүдэлтэй. Төрт нийгэмд байдаг шиг мораль ба эрх зүй гэсэн тусгаарлал байдаггүй.

Эрх зүй бол бидний хувьд бие хэрхэн авч байгаа гадаад нэрлэлийн асуудал бол мораль нь дотоод үнэлэмжийн талын ойлголт байдаг. Иймд манай нийгэмд мораль гэдэг нь индивидуаль шинжтэй, харин өмнөх нийгэмд энэ нь коллектив шинжтэй байсан байна.

Дээр дурьдсан зарим ялгалнуудаас үүдээд этнологид төрт нийгэмийн өмнөх зохицуулалт эрх зүй мөн эсэх талаарх асуудлыг шийдвэрлэхэд хүндрэл, бэрхшээлтэй тулгардаг байна.

Энэ асуудлыг гол төлөв англо-саксоны эрх зүйчид сүүлийн 50 орчим жил судалж байгаа юм. Эдгээр эрдэмтэд гол төлөв Law, custom гэдгийн ялгаа буюу харьцааг гаргах үүднээс уг асуудлыг сонирхож иржээ. Law гэдэг нь дан ганц хууль биш, эрх зүйг ч бас өөртөө багтаан хамааруулж байгаа юм. Харин custom гэдэг нь манай зан заншил гэдэгтэй нэг утгатай үг юм. Төр үүсэхээс өмнөх үеийн нийгэмд зарим тохиолдолд тодорхой нэг системд оруулж хараахан болохгүй ч албадаагийн эхлэл бас ажиглагдаж байдаг. Энэ нь Nueг-чүүдийн нийгэмд харин ихээхэн бага ажиглагддаг. Энэ тохиолдолд Law, custom хоёрын тухай асуудалд яаж хандах вэ?

2. Law /эрх зүй, хууль/, custom /зан заншил/-ын зааг юунд оршиж байна вэ? гэдэг асуултад мэргэжлийн хуульч хүн эрх зүйн онолын түүхийн хуудсыг сөхөн байж хариулах болно.

Эрх зүй гэж юу болох талаар тоолж барагдашгүй тайлбар бий. Тэдгээрийн үндэслэлийг тухай бүрт нь гаргаж ирсэн байдаг. Энэ үйл явц цаашид ч энэ хэвээрээ үргэлжлэх нь дамжиггүй юм. Эрх зүйн ойлголт соёл, шинжлэх ухаан, зэрэг бусад үзэгдлийн тухай ойлголтуудтай адил үргэлж хөдөлгөөнд байж ирсэн. Эрх зүйн ойлголтын талаар 2000 жилийн өмнөөс гүн ухаантан, хуульч болон социологчид судлан үзэж ирсэн. Тэдгээрийн заримаас доор жишээ болгон толилуулья:

2.1 Платон

Түүний эрх зүйн философитой Politeia /төр/, Nomoí /хууль/ гэсэн хоёр бүтээлээс нь танилцаж болох юм. Дээрх зохиолууддаа төр дотроо гурван **нерархитай** байдаг тухай санааг гаргаад доод түвшинд тариачид, гар урлаачид, худалдаачид, дунд түвшинд цэрэг, цагдаа, хамгаалалтын хүмүүс харин дээр нь гүн ухаантангууд ноёрхлыг хэрэгжүүлдэг. Дээрх бүх түвшингийн хүмүүс өөрсөд нь оногдсон үүргийг биелүүлэх үүднээс шударгаар хуваарилсан эрхүүдийг эдлэх ёстой гэж үзжээ. Платоны үзсэнээр бол эрх зүй гэдэг нь шударга ёсны агуулгыг илэрхийлсэн ойлголт болно.

2.2 Аристотелес

Тэрээр эрх зүйн философийг этикийн буюу гоо зүйн ойлголт гэж үзээд Платоны нэгэн адил төрийн философийн хэсэг болгон тайлбарлажээ. Өөрөөр хэлбэл, эрх зүй гэж юуг хэлэх вэ, төр нь ямар байх вэ гэдгийг төр өөрөө тогтооно.

Аристотелес ч гэсэн эрх зүйг шуларга ёстой холбон үзэж байсан. Шуларга ёс бол тэгш байдал гээд тэгш байдлыг арифметикийн болон геометрийн гэж хоёр хуваасан байна.

Эхнийх нь тэгштгэн үзэх, хоёр дахь нь тэгш хуваарилах тэгш байдал гэж дотроо хуваагдаад, эхнийхийг нь иргэд хоорондын харилцаанд, хоёр дахийг нь төрөөс хөрөнгө, алба урамшуулал зэргийг хувь тэнцүүлсэн байдлаар хуваарилахад илэрдэг гэж үзсэн байна.

2.3 Ромын эрх зүй

Энэ нь МЭӨ III зуунд Итали болон колони орнуудад ихээхэн дэлгэрчээ. Тэдгээр нь ан амьтан, хүмүүс бүгд байгалиас заяасан төрөлхийн эрхийг эдэлнэ гэж үзээд боолчилол нь тэрхүү заяамал эрхэнд харшлах тухай номнож байжээ. Ромын хуульчдын хувьд эрх зүй бол тэдгээрт заяасан төрөлхийн эрх болно.

2.4 Томас фон Аквин.

Хууль гэдэг бол сэтгэгчийн хувьд хүмүүсийн сайн сайхан аж байдлын төлөө хэсэг хүмүүсээс нийтэд зориулан гаргаж буй зохицуулалт бөгөөд тэрхүү зохицуулалт нь төлөв зан байдал дээр тулгуурлана. Эрх зүйг хэдийгээр төрөөс тогтоох боловч тэрээр нөгөө талаас төлөв зан байдлын илэрхийлэл байдаг тул нэгэн зэрэг христос шашны төрөлхийн эрх мөн юм гэсэн хоорондоо зөрчил бүхий хоёр өөр утгыг илэрхийлдэг гэж үзэж байсан.

2.5 Хуго Гротнус

Эрх зүйн нь төрд бус, харин дан ганц хүний төлөв байдалд тулгуурлана гэж тэрээр үзэж байсан байна. Энэхүү үзэл онол нь төрөлхийн эрхийг төрөөс болон христосын шашингаас ангил авч үзсэн шинэ үеийн нэгэн урсгал юм. Шашин шүтлэг болон цаг хугацаанаас үл хамааран дэлхий дахинаа адилхан үйлчилдэг зарчим, зохицуулалтууд нь хүний төрөлхийн эрхэд тохирох юм гэж үзээд энэ нь дан ганц хувь хүмүүст ч биш, мөн ард түмнүүдэд ч нэгэн адил хамаарах юм гэж үзжээ. Үүгээрээ Хуго Гротнус олон улсын түгээмэл эрх зүйг анх нээсэн болно.

2.6 Томас Хоббес

Тэрээр мөн л Платон ба Аристотелийн адил эрх зүйг төрийн философитой холбон үзэж байсан. Ялгаа нь төр оршин байх шалтгааныг тодорхой нэг идея буюу үзэл санаатай холбож үзээгүй, харин бодит хэрэгцээтэй холбон үзсэн ба төр үүсэх нь хүмүүсийн бодит байдал, түүн дээр үндэслэн гарсан хэрэгцээнээс үүдэлтэй гэжээ. Байгалийн бодит байдал нь хаос, эмх замбараагүй байдал юм. Хүмүүс бие биэндээ дайсагнах боловч хэн нэг нь захиран тушаах ёстой гэдгийг хүдээн зөвшөөрч байсан. Тэр этгээд нь төр юм. Төрөөс захиран тушаасан болгон эрх зүй мөн гэж үзжээ. Өөрөөр хэлбэл, хууль ямар байх вэ гэдгийг авторитет буюу нэр хүнд тогтоохоос биш бодит үнэн үүнийг тогтоож чадахгүй юм гэж үзсэн байдаг. Тэрхүү авторитет буюу нэр хүнд нь сэтгэгчийн үзэж байснаар төр юм.

2.7 Иммануель Кант

Кант бол эрх чөлөө ба иргэний нийгэмд тэмүүлсэн, абсолютист төрийн эсрэг үзэл санаа бүхий сэтгэгч байсан. Энэ шалтгаанаар түүний боловсруулсан эрх зүйн онолын үндэс нь төр биш, нийгэм тодруулж хэлэх юм бол хувь хүний мораль юм. Хүн бүр өөрийнхөө үйл ажиллагааг хууль тогтоогчоос зөвшөөрч буй хүрээнд явуулах боломжтой. Ёс суртахууны зарчмуудыг хүмүүс өөрт нь оногдсон эрх чөлөөний хүрээнд хэрэгжүүлнэ. Ингэхдээ бусадтай зөрчилдөх явдал гарч болохыг үгүйсгэхгүй, үүнээс сэргийлэхийн тулд тов тодорхой зааг хязгаар тогтоох ёстой буюу тэрхүү зааг хязгаар нь эрх зүй мөн гэж үзжээ. Өөрөөр хэлэх юм бол эрх зүй гэдэг нь эрх чөлөөний ерөнхий зарчмын хүрээнд нэг хүн нөгөөгийнхөө эрхийг зөрчихгүй байх нөхцөл бололцоо юм.

2.8 Макс Вебер

1925 онд бичсэн "Эдийн засаг ба нийгэм" гэдэг номных нь хоёрдугаар хэсэгт түүний эрх зүйн сошиологи тусгалаа олсон байдаг. Эрх зүй гэдэг нь гурван элементээс бүрддэг. Нэгд, ерөнхий хэм хэмжээ, хоёрт, тэдгээрийг төрөөс тогтоосон байна, гуравт, тэдгээрийн хэрэгжилт төрийн албадлагын аппаратаар хамгаалагдсан байна. Төр ба түүний албадлагын аппарат гэдэг зүйлүүд энд хамгийн чухал байр суурийг эзлэж байна.

2.9 Ханс Кельзен.

"Төрийн эрх зүйн тухай сургаалийн гол асууалууд" /

1911 он/, "Эрх зүйн цэвэр онол" /1934, 1960 он/ зэрэг бүтээлүүддээ тэрээр эрх зүйн шинжлэх ухааныг социологич талын элементүүдээс чөлөөлөх оролдлого хийсэн ба нийгмийн шинжлэх ухаануудаас тусгаарлахыг эрмэлзсэн байдаг. Энэхүү шалтгаанаар тэрээр "мера сущего" болон "мера должного" хоёрыг зааглан үзсэн байдаг. Бусад шинжлэх ухаан нь "мера сущего"-г л судлах ёстой байхад эрх зүйн шинжлэх ухаан нь "мера должного"-г судалдагаараа норматив шинжтэй буюу "эрх зүйн цэвэр сургааль" мөн юм гэж бичсэн байдаг. Эрх зүй гэдэг нь энэ утгаараа төрөөс тогтоосон буюу түүний албадлагаар хамгаалагдаж буй бүхий л хэм хэмжээнүүдийн нийлбэр цогц гэж ойлгох юм. Эрх зүйг ёс суртахуунаас тов тодорхой зааглах ёстой гэж үзсэн байдаг.

Дээрх есөн жишээнээс гадна эрх зүйн тухай ойлголтыг өөрсдийнхөө оршин байгаа үетэйгээ тохируулан гаргаж ирсэн өөр цөөнгүй жишээ байдаг юм. Дээрх жишээнүүдийг дурдсанаар эрх зүйн тухай ойлголтыг гаргаж ирэх шалгуур төдийлөн их биш байдаг гэдгийг харуулах оролдлого хийсэн болно. Түүхэн хөгжлийн явцад эрх зүйг тодорхойлоход дөхөмтэй бүх шалгуурууд гарч ирж байсан гэдгийг зарим цөөн жишээн дээр харууллаа. Тухайлбал, эрх зүй нь:

- төрөөс ангид оршиж буй нийгмийн бүтээгдэхүүн
- эсвэл төрт нийгмийн үр дагавар ба чухал элемент гэж өөр өөрөөр тайлбарласан нь дээрх жишээнүүдээс харагдаж байгаа болно.

- Энэ хоёр хэсэг, хоёр урсгалыг хослуулсан үзэл ч байдаг ба жишээ нь Eugen Ehrlich гэж эрдэмтэн эрх зүйг төрөөс тогтоодог ч түүнийг нийгэмээс хүлээн зөвшөөрч байж тэр нь үр ашигтай үйлчилж чадах юм гэж гэмдэглэсэн байдаг. Тэр ч бүү хэл эрх зүй ба ёс суртахуун хоёр нэгэн зүйл эсэх гэсэн асуултыг харьцангуй өөр хоорондоо ялгаатай байдлаар тайлбарладаг.

Дээрх үзэл онолуудыг судлан үзээний эцэст эрх зүй, түүний шинж чанар нь цаг хугацааны явцад өөрчлөгдөж ирсэн ба ер нь ч байнга өөрчлөгдөж байдаг гэж дүгнэж болох юм. Түүхэн хөгжлийн үе болгонд адил хэмжээнд тохирох эрх зүйн онол өнөөг хүртэл бий болоогүй. Тухайлбал,

- эртний үеийн онолууд нь эрх зүй ба ёс суртахуун хоёрыг ямагт холбоотой авч үзсэн байхад
- сүүлийн гурван зуун орчим жил үүний эсрэг онолууд

гарч ирж байх жишээтэй.

Энэ нь байдал үнэхээр өөрчлөгдсөнтэй буюу шинэхэн үеийн эрх зүй нь төрийн зүгээс зохицуулах арга хэрэгсэл нь болж өөрчлөгдсөнтэй холбоотой юм. Харин дээр үед бол дадал заншил, уламжлал зэрэг өөрөөр хэлбэл ёс суртахууны салбарт хамаарагддаг зүйлс илүү их үүрэг рольтой байсан. Зан заншил, ёс суртахуун, ёс зүй зэрэг нь манай нийгэмд одоо ч хэрэглэгдэж байдаг л нэр томъёо хэвээр байгаа боловч хүмүүсийн дотоод үнэмшил ба үнэлэмжийг илүү илэрхийлсэн ойлголт болдог. Энэ нь бусад хүмүүс ба эрх зүйн зохицуулалтаас үл хамааралтай. Харин эртний нийгэмд хувь хүний ёс суртахуун нь тухайн үеийн дадал, заншилтай нийцэж байх ёстой байсан ба аль аль нь эрх зүйтэй нягт холбоотой байсан. Төрийн үүрэг роль өсөх нь энэхүү нэгдмэл байдлыг эвдэхэд хүргэсэн байна. Төрийн зохицуулах үүрэг өсөх тусам дээрээсээ улирдах явдал ихсэх ба энэ нь чухамхүү эрх зүй мөн юм. Иймд өмнө нь эрх зүй гэж байгаагүй гэж хэлэхэд хүндрэлтэй, түүний шинж чанар ямагт өөрчлөгдөж ирсэн. Иймд, эрх зүй гэж юу вэ? гэсэн асуултанд нийтлэг хариултыг өгөх боломжгүй бөгөөд түүхэн хөгжлийн чухамхүү хэдий үеийн эрх зүйн тухай ярьж байна вэ гэдгээс л шалтгаална гэж хэлэх нь хамгийн оновчтой юм. Эрх зүйн хөгжлийн эхний үе шатанд тэрээр ёс суртахуун, зан заншил гэдэгтэй нэг зүйл байсан. Эцэст нь эдгээр нь гурван өөр салангид гэхдээ хоорондоо холбоотой зүйлс болж хөгжсөн байна. Платон, Аристотель нар өөрсдийнхээ үед тохирсон ижилхэн хариулт өгсөн ба Макс Вебер болон Ханс Кельзен нар манай өнөөгийн үед тохирсон хариултыг өгсөн байна. Энэ бол эрх зүйн хөгжлийн ерөнхий хууль мөн юм.

Харин манай үеийн хувьд бол эрх зүйн нь одоо ч төрөөс тогтоосон хэм хэмжээ хэвээр байгаа учир дээрх хоёр эрдэмтэн тэргүүлсэн дэлхий, дахины онолчдын үзэл өнөө ч мөн ойрын ирээдүйд ч өөрчлөгдөхгүй, хэвээр хадгалагдах нь дамжиггүй. Эхний үед нэгдмэл байсан эрх зүй, ёс суртахуун, зан заншил нь лажимдаа улам бүр халдаж байгаа болно. Харин Nueg-чуудын сонг гэж юу байсан бэ? Тэр бол төр үүсэхээс өмнөх үеийн нийгэм юм. Иймд нийгэмд Law, custom хоёрын хооронд ялгаа гэж байгаагүй учир эрх зүй байсан гэж хэлж болох юм. Энэхүү ялгаа нь дан ганц төрт нийгмийн эрх зүйн онолд л байдаг учир өөр хоорондоо ийнхүү ялгаатай нийгмүүдийн хувьд дээрх харьцуулалтыг хийх боломжгүй юм.

ДЭЛХИЙ ДАХИНЫ ЭРҮҮГИЙН ЭРХ ЗҮЙН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ СУРГААЛЫН ҮНДСЭН ЧИГЛЭЛ

© 1999 он. Содовсүрэнгийн НАРАНГЭРЭЛ¹

Олон зуун жилийн турш хүн төрөлхтний ухаант мэргэдийн боловсруулсан эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухааны сэтгэлгээ, сургаал, номлол нь онол, танин мэдэхүйн төдийгүй арга зүйн ихээхэн ач холбогдолтой.

Манай зарим хуульч эрдэмтэд эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухааны дэлхий нийтийн онолын үндсэн чиглэл, сургаалыг судалж байжээ.

Гэвч Монгол Улс хүн төрөлхтний соёл иргэншлээс тусгаарлагдаж дан ганц марксист-ленинист онолыг бурханчлан шүтэж, үнэний туйл мэт үзэж байсан тэр үеийн тогтолцооноос шалтгаалан дэлхий нийтийн соёл соён гэгээрүүлэгчид, эрдэмтэн мэргэдийн боловсруулсан эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухааны онол сургаалын зарим үндсэн чиглэлийг зөвхөн ангич, намч байр сууринаас авч үзэж, харгис шинжтэй² гэж дүгнэж байсан цаг үе түүхийн сургамж болон ард үлджээ.

Эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухаан нь соён гэгээрүүлэх-хүмүүнлэг, сонгодог, антропологи, социологийн гэсэн дөрвөн үндсэн чиглэлийн онолд ангилж байгаа юм.³

Соён гэгээрүүлэх-хүмүүнлэгийн сургаал

Эрүүгийн эрх зүйн соён гэгээрүүлэх-хүмүүнлэгийн чиглэл ХҮШ зуунд үүссэн юм. Энэ нь феодалын ноёрхолыг унагаахыг эрмэлзсэн хөрөнгөтний эрүүгийн улс төр болон эрүүгийн эрх зүйн үзэл санааны илэрхийлэл болсон юм. Энэ

¹ МУИС-ийн ХЗДС-ийн захирал, МОН-ын сролхийлогч, доктор /Ph.D./, профессор.

² Б.Содовсүрэн, БНМАУ-ын эрүүгийн эрх /сролхий анги/ – УБ., 1969, 51-52 дэх тал, Г.Сонд, Эрүүгийн эрхийн курс – УБ., 1973., 50-161 дэх талыг үзнэ үү.

³ Наумов А.В. Российское уголовное право., общая часть, курс лекций илх – во "Бек", Москва., 1996., 529 дэх талд. Российское уголовное право. Общая часть, учебник, под редакцией акад. В.Н.Кудрявцева, илх-во "Спарк", Москва. 1997., 429 дэх талыг үзнэ үү.

үзэл санаа нь 1789 оноос эхлэн францын хувьсгалын үзэл санааны мөрийн хөтөлбөрийн үндсэн хэсэг нь болж байв.

Энэ үзэл санааны чиглэлийн хүрээнд Францын соён гэгээрүүлэгчдийн эрүүгийн эрх зүйн үзэл санаа /юуны түрүүнд Монтескье, Вольтер/, Италийн соён гэгээрүүлэгч Чезаре Беккариа бичсэн алдарт ном "Гэмт хэрэг ба ял", Францын нэрт хувьсгалч Жан Поль Маратын эрх зүйн онолыг хамааруулж болно.

Ш.Монтескье /1689-1755/ бол ХУШ зууны Францын соён гэгээрүүлэгчдийн хамгийн гарамгай төлөөлөгч бөгөөд зохиолч, философич, эдийн засагч, хуульч хүн байжээ. Түүний эрүүгийн эрх зүйн үзэл санаа нь 1721 онд бичсэн "Персийн захидалууд", 1748 онд бичсэн "Хуулийн тухай үзэл бодол" номуудад тусгалаа тодорхой олжээ. Энэ хүн шашин шүтлэгийн хүрээнд эрүүгийн ял хүлээх хэргийг хязгаарлахын төлөө зоримог тэмцэж байсан байна. Феодалын эрүүгийн эрх зүйд шашны эсрэг үйлдсэн аливаа үйлдлийн төлөө хүнийг галд шатаах хүртэл харгис цээрлэл ногдуулдаг байжээ.

Тэрбээр эрүүгийн эрх зүйн үндсэн зарчмыг үндэслэсэн юм. Тэрээр эрүүгийн хууль нь /зөвхөн гадаад/ үйлдлийн төлөө цээрлүүлэх ёстой гэж томъёолоод ямар нэг үйлдэл үйлдээгүй байхад хүний зөвхөн хэлсэн үг, санаа бодлын төлөө эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэхийг эрс эсэргүүцдэг байв.

Монтескье гэмт хэрэг бүрийг эрүүгийн хуульд тодорхойлсон байхын зэрэгцээ "шүүгч хуулийн заалтаас хазайх ёсгүй" гэж үзэж байв.

Мөн гэмт хэрэг үйлдсэн хүн түүндээ тохирсон ял хүлээх зарчмыг үндэслэсэн байна. Энэхүү зарчмаас ухарч байгааг Хятадын болон Москвагийн жишээн дээр харуулсан байна. Хятадад дээрэмчдийг баривчлаад хэдэн хэсэг болгодог байтлаа ердийн хулгайчийг тэгдэггүй байжээ. Москвад хулгайч, алан хядагчдыг адилхан цаазалдаг байв. Тийм учраас булаах хэргийг дагалдаж хүний амийг буениулах явдал гардаг болжээ гэдгийг бичсэн байна.

Феодализмын үед цаазаар авах ялыг түгээмэл хэрэглэдэг байжээ. Монтескье цаазаар авах ялыг "Өндөр дээд гэгээнийг доромжлох," шашны эсрэг гэмт хэрэг түүнчлэн эд хөрөнгийн шинжтэй гэмт хэрэгт хэрэглэхийг эсэргүүцэж байжээ. Тэрбээр ер нь ялыг хөнгөрүүлэх байр суурийг хатуу баримталж байсан байна. Монтескье гэмт явдалын шалтгааныг тодорхойлохыг

эрмэлзэж байжээ. Энэ асуудлыг шийдвэрлэхдээ түүний баримталж байсан арга зүйн үндсэн үзэл баримтлал нь засаглалын хэлбэр, хууль, хүмүүсийн эрх, гэмт явдалд цаг уурын байдал шийдвэрлэх ач холбогдолтой гэж үзэж байв. Түүний бодлоор хойд зүгээс өмнөд зүг рүү шунаа ба гэмт хэргийн тоо улам бүр ихэсдэг байна.¹

Эрүүгийн хуулийн зорилтын хамгийн чухал нь ял биш харин гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэхийг тэргүүн зэрэгт тавьсан нь яахын аргагүй түүний сэтгэлгээ хэр зэрэг өндөрлөгт хүрсний нотолгоо юм.

Тэрбээр гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх явдлыг хүмүүс болон нийгмийн зан суртахууны төлөвшлийн дээшлэлттэй холбож үзэж байна.

Монтескьегийн эрүүгийн эрх зүйн үзэл баримтлалын талаар Монголын хуульч эрдэмтдийн бүтээлд тусгалаа олсныг дурвал, хуульч эрдэмтэн Б.Содовсүрэн "Монтескьегийн үзлээр бол хүний амьдарч байгаа байгаль, цаг уур, эрхэлсэн ажил, ядуу, баяны харьцаа, амьжиргааны хэлбэр нь гэмт хэргийн шалтгаан учраас эд агуурын тэгш биш байдлыг арилгах, хүмүүсийг сайн хүмүүжүүлэх гол арга бол "сайн хууль тогтоомж гаргах явдал байжээ" гэж Монтескьегийн үзэл бодлыг нэгтгэн дүгнэжээ.²

Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, проф Г.Совд мөн Монтескьегийн эрүүгийн эрх зүйн онолын үзэл баримтлалыг "Монтескье гэмт хэргийн үндсэн шалтгааныг муу хуультай байгаагаас болж байна

гэж үзэж байсан. Түүнчлэн хуулийг хэрэглэж чадахгүй явдал бол гэмт хэрэг үүсэн гарахын бас нэг шалтгаан нь юм. Байгалийн нөхцөл, цаг агаарын байдал гэмт хэргийн шалтгаан болдог" гэж үзэж байна.³

Эрүүгийн эрх зүйн соён гэгээрүүлэх-хүмүүнлэгийн чиглэлийн хөгжилд Италийн соён гэгээрүүдэгч **Чезаре Беккариа** /1738-1794/ шийдвэрлэх нөлөө үзүүлсэн юм. Түүний 1764 онд бичсэн "Гэмт хэрэг болон ялын тухай"⁴ номыг нэрлэж болох

¹ Наумов, А.В. Российское уголовное право. Общая часть курс лекций. Изд-во "Бек", Москва, 1996., 531 дэх тал, Российское уголовное право., общая часть, учебник, лекц релаквал. В.И.Кудрявцева. Изд-во "Апарт", Москва, 1997., 430 дэх талыг үзнэ үү.

² Б.Содовсүрэн дурдсан бүтээл 51 дэх тал

³ Г.Совд дурдсан бүтээл, 151 дэх тал

⁴ Беккариа. Ч. О преступлениях и наказаниях. М, 1939

юм. Тэрбээр эрүүгийн эрх зүй болон эрүүгийн байцаан шийтгэх эрх зүйд эрх мэдэл хуваарилах онолыг хэрэглэх явдлыг хэрэгжүүлээд дараахь зарчмыг томъёолжээ. Өөрөөр хэлбэл, аливаа үйлдлийг гэмт хэрэгт тооцох эсэхийг зөвхөн хууль тогтоогчийн эрх мэдэлд харин тухайн этгээд гэмт хэрэг үйлдсэн буюу үйлдээгүй эсэхийг зөвхөн шүүх эрх мэдэл шийдвэрлэж байна гэж тодорхойлжээ.

Беккариа "зөвхөн хуулиар гэмт хэрэгт хүлээлгэх ялыг тогтоох" бөгөөд шүүгч "хуулийн хэмжээ хязгаараас хэтэрсэн ялыг"¹ ногдуулж болохгүй гэж тэмдэглэжээ. Тэрбээр эрүүгийн хариуцлагын талаархи Монтескьегийн үзэл санааг дэмжихийн зэрэгцээ эрүүгийн мөрдөлт мөшгөлтийг хүмүүсийн санаа бодол ба хэлсэн, ярьсанд биш зөвхөн тэдний үйлдэлд хийх ёстой гэж үзэж байв.

Түүний санал бодлоор "гэмт хэргийн цорын ганц ба жинхэнэ хэмжүүр нь үндэстэнд учруулсан гэм хор" буюу "Нийгмийн сайн сайхан" юм. Тэрбээр ялын асуудлаар үндсэн хоёр зарчим баримталж байжээ. Энэ нь бүх иргэд эрх тэгш байх болон үйлдсэн гэмт хэрэг ба ял хоорондоо нийцэж тохирсон зэрэг юм. Үүнийхээ дагуу Беккариа гэмт хэрэг ба ялын "маш нарийн бөгөөд бүх нийтийн шатлал"² буй болох санал тавьж байжээ. Гэмт хэргийн шатлал нь гэмт хэргийн нийгмийн хор аюулын хэр хэмжээний ангилалт юм. Ялын шатлалд онцгой харгис ялыг оруулаагүй байна.

Беккариа "ял нь хатуу чангад бус түүний гарцаагүйд оршино гэсэн сэтгэгдэл төрж байна"³ гэсэн сэдэв /зарчим/ боловсруулсан нь эрүүгийн эрх зүйн цаашдын хөгжилд үлэмж нөлөө үзүүлсэн төдийгүй олон жилийн өмнө түүний боловсруулсан эл зарчмын үнэ цэнэ өнөө үед ч хэвээр байна. Айлгаж эмээлгэх нь ялын бие даасан зорилго гэсэн дундаж зууны үеийн үзэл санааны эсрэг байр суурийг Беккариа тууштай баримталж, гэмт буруутай этгээдийг давтан гэмт хэрэг үйлдэхийг тогтоон барих нь ялын зорилго гэж үзэж байв.

Чухамхүү Беккариа түүхэнд анх удаа цаазаар авах ялын эсрэг итгэл үнэмшилтэй үндэслэгээ гарган тавьж ялангуяа энэ ялын урьдчилан сэргийлэх учир холбогдол хуурмаг юм гэсэн санааг дэвшүүлж байжээ. Тэрбээр цаазаар авах ял хүмүүст

¹ Беккариа Ч. дурдсан зохиол 204 дэх тал.

² Беккариа Ч. Өмнө дурдсан зохиол 223-224 дэх тал

³ Беккариа Ч. Өмнө дурдсан зохиол 373 дахь тал

харгислал, хэргийгдлийн үлгэр жишээг харуулж, эцсийн дүнд зан суртахууныг ширүүн ба догшин болгож шинээр гэмт хэрэг үйлдэхэд тус дөхөм үзүүлдэг гэж үзэж байв.

Беккариагийн үзэл санааны нөлөөгөөр харгис хэргийг ялыг халахын төлөө тэмцлийн хөдөлгөөн буй болсон гэж хэлж болно.

Вольтер /1694-1778/ бол ХҮШ зууны францын соён гэгээрүүлэгчдийн нэрт төлөөлөгчдийн нэг юм. Хэдийгээр хуульч мэргэжилтэй биш ч гэсэн өөрийн бүтээлдээ эрүүгийн эрх зүйн асуудлыг олонтаа тусгаж байжээ. Түүний үзэл санаа нь 1766 онд бичсэн "Гэмт хэрэг болон ялын тухай номын тайлбар", 1777 онд бичсэн "Шударга ёс ба хүмүүнлэгийн шагнал" зэрэг номонд тод томруун тусгагдсан байдаг.

Вольтер эдгээр болон бусад бүтээлдээ католик сүм, шашны үзэл бодлын эсрэг тэмцэж буй хүмүүсийг харгис хэргийгээр шийтгэхийг эрс эсэргүүцэж байв. Хүнийг санаж бодсоных нь төлөө мөрдөн мөшгөдөг явдлын эсрэг тууштай тэмцэж байв. Ингэж мөрдөн мөшгих нь хүн төрөлхтний оюун ухаантай зөрчилдөж байгааг нотлохыг эрмэлзжээ. "Христийн шүүх нь тэрс үзэл бодолтой 100000 мянган хүнийг цаазалж байсан нь хүн төрөлхтний эсрэг хийсэн гэмт хэрэг юм"¹ гэж бичжээ.

Эрүүгийн бодлогын салбарт Вольтер эрүүгийн хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох нь гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх, хөгжингүй тогтолцоонд тулгуурлана гэж үзэж байв.

Соён гэгээрүүлэгчдийн өмнөх төлөөлөгчдийн /Монтескье, Беккариа/ үзэл санааг улам хөгжүүлж гэмт хэрэг, түүнд ногдуулах ял нь хоорондоо харилцан тохирсон байх ёстой гэж үзэж байв.

Тэрээр "Герман, Францад их замын хулгай ба хүн алсан, булаах гэмт хэргийн хооронд ялын ямар ч ялгаа алга байна. Бусдын эд хөрөнгийг устгаж тэдгээр гэмт хэргийнхээ гэрчийг алахад түлхдэгийг ойлгохгүй байна гэж үү" гэж бичжээ.

Тэрээр Беккариагийн нэгэн адил цаазаар авахын эсрэг тэмцэж байв.

Жан Поль Марат /1743-1793/ бол 1789 оны Францын хувьсгалын гол зүтгэлтнүүдийн нэг, түүнчлэн нэрт эрдэмтэн, нийтлэлч байв. Тэрээр физик, анагаах ухааны талаар бичсэн

¹ Вольтер. Изб. проз. по угол. праву и процессу. – М., 1956. 76-77 дахь тал

олон бүтээлдээ нийгэм улс төрийн хүрээг хамарсан үзэл бодлоо илэрхийлжээ. Тухайлбал, "Эрүүгийн хууль тогтоомжийн төлөвлөгөө" номондоо эрүүгийн хуулийн техник, үг хэллэг, хэлбэрийн асуудалд голлон анхаарчээ. Түүний үзэл бодол эдүгээ хүртэл хуучраагүй байна.

Маратын үзэж байснаар хуулийг шударга, цэцэн мэргэн бйлгахын тулд "гэмт хэрэг ба ялын тухай үл ойлгогдох тодорхой бус дур зоргын ямарваа нэгэн зүйл байх ёсгүй бөгөөд өөрөөр хэлбэл, хүн бүр хуулийг зөрчвөл өөрт нь юу учрах гэж байгааг мэдэж, хуулийг ойлгож байх ёстой. Эрүүгийн хууль хэт тодорхой байхаас айх хэрэггүй"¹ гэж бичжээ.

Эрүүгийн хуульд Маратын тавьж байсан өөр нэг шаардлага бол "эрүүгийн хууль хэт энгийн байхаас айх ёсгүй" гэж бичсэн явдал юм. Тэрбээр түүхэнд анх удаа эрүүгийн хуулиар хүний эрх чөлөөг хязгаарлах хэр хэмжээний асуудлыг хөндөж тавьсан гэж үзэж болно. Хууль тогтоогчид нийтэд гэм хоргүй зан үйлийг хориглож, эрүүгийн эрх зүйн хориглолтын тоог аливаа байдлаар нэмэгдүүлснээр түүний үзэл бодлоор тийм хууль сөрөг үр дагаварт хүргэх бололцоотой юм. Марат нийт иргэдэд мэдсэн байх тийм арга замаар эрүүгийн хуулийг зарлан гүнхаглах ёстой гэж үзэж байв. Тэрээр "эрүүгийн хууль бүгдийн гарт байх ёстой: Энэ хууль хичнээн хямд төсөр байх тутам түүнийг эрээд олж авах боломжоор хангагдана"² гэж бичжээ.

Марат гэмт хэргийн объектыг үндэс болгож, эрүүгийн хууль тогтоомжийн тусгай ангийн тогтолцоог боловсруулж, найман хэсэгт ангилан гэмт хэрэгт хууль зүйн дүн шинжилгээ хийсэн байна. Эрүүгийн хууль тогтоомжийн төлөвлөгөөний эл хэсэг угтаа Эрүүгийн хуулийн онолын нэг ёсны анхны загвар болжээ.

Маратын үзэл санааны талаар манай зарим хуульч эрдэмтэд бүтээл туурвилдаа гэмдэглэжээ. Жишээлбэл, хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, проф Г.Совд "Сонгодог онолын нэг томоохон төлөөлөгч Марат гэмт хэрэг үүсэхийн эх сурвалж нь нийгмийн амьдралаас үндэслэсэн байдаг гэж үзээд нийгмийн шударга бус явдлыг устгасан тэр цагт гэмт хэргийн шалтгааныг устгана гэж үзэж байжээ. Гэхдээ Маратын үзлээр нийгмийн

¹ Марат. Ж.П. План уголовного законодательства - М., 1951. 4: дахь тал

²Марат. Ж.П. дурдсан зохиол 53 дахь тал

шударга бус явдлыг устгах арга нь зөвхөн сайн хууль боловсруулах явдал гэж үзэж байжээ¹ гэж бичжээ. Монтескье, Беккариагийн дараа Марат гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх, гэмт хэрэг ба ялын зохицол нийцэл, ял гарцаагүй байх тухай үзэл санааг баяжуулан хөгжүүлжээ. Маратын үзэл бодол нь түүний өмнөх эрүүгийн эрх зүйн соён гэгээрүүлэгч-хүмүүнлэгийн төлөөлөгчдөөс ялгагдах зарчмын зарим шинжийг агуулж байсныг тэмдэглэх нь зүйтэй юм. Марат хувьсгалч бөгөөд якобинчууд болох радикал жигүүрийн удирдагчдын нэг байлаа. Хувьсгалын үед улс төрийн сөрөг хүчнийг алан хядахыг эрс шийдвэртэй эсэргүүцэж байв.

Сонгодог сургаал

Эрүүгийн эрх зүйн сонгодог сургаал 1789 оны Францын хувьсгалын дараа ХУИИ зууны сүүлч XIX зууны эхээр үүсэж буй болжээ. Энэ нь эрүүгийн эрх зүйн янз бүрийн сургаалыг хамарч байсан бөгөөд Германы философич Кант, Гегель, Фейербахын эрх зүйн үзэл баримтлал зэрэгт тусгалаа олсон байдаг.

Германы сонгодог философийн загалмайлсан эцэг **И.Кант** /1724-1804/ нь эрүүгийн эрх зүйн орчин үеийн онол ялангуяа эрүүгийн хариуцлагын үндэслэлийн асуудлыг шийдвэрлэх, ялын тухай үзэл баримтлалыг боловсруулахад чухал нөлөө үзүүлсэн юм.

Эрүүгийн хариуцлагын үндэслэлийн тухай асуудлыг зан суртахууны тухай сургаалд үндэслэн шийдсэн бөгөөд гол нь "шууд императив" сургаал буюу сайн сайхан зорилгод хүрэхийн тулд үйлдсэн бус харин зан суртахууны хууль "хатуу императив" заалтад бүх нийтээр захирагдах ухамсарт тулгуурладаг гэж үзжээ. Кант өөрийнхөө томъёолсон зан суртахууны хуулиар гэмт хэрэг, ялын тухай асуудалд хандаж байжээ. И.Кант философийн материйн ойлголтыг эрүүгийн эрх зүйд оруулж иржээ. Жишээ нь: Энэхүү философийн томъёоллыг эрүүгийн эрх зүйн матерт шилжүүлж, хувь хүн болон хувийн өмчийн эсрэг үйлдсэн гэмт хэрэг гэж үздэг байв. И.Кант хүмүүсийн эрх чөлөө нь бусад хүний эрх чөлөөг хязгаарлахгүй байх ёстой гэж үзэж байв. Үүнээс үндэслэн эрх зүйг зөрчигчийн үзэл санааны эрх чөлөө

¹ Г.Совд дурдсан бүтээл. 151 дэх тал

нь мөн адил үзэл бодлын эрх чөлөө гэж үзжээ. Кантын ялын тухай үзэл баримтлалд Талионы зарчим буюу адил гэмт хэрэгт ижил шийтгэл ял оногдуулахыг томъёолсон юм. Тэрбээр адил зүйлд яг адилхан хэмжээний хариу авах буюу нүдийг нүдээр ба шүдийг шүдээр хариу солино гэсэн зарчмыг баримталж байв. Тийм учраас хүн албал цаазаар авах, хүчиндсэн бол хөнгөлөх зэрэг ял ногдуулах ёстой гэж үзэж байжээ. Кант бол соён гэгээрүүлэх-хүмүүнлэгийн чиглэлийн үзэл баримтлалтай /юуны өмнө Беккарна/ харьцуулахад цаазаар авах ялын асуудлаар үлэмж ахиц дэвшил гаргасан юм.

Сонгодог сургаал гэсэн ойлголтод нэгддэг эрүүгийн эрх зүйн онолын үзэл баримтлалын дотор сэтгэлгээний философийн диалектик аргыг үндэслэгч, Германы философич **Георг Вильгельм Фридрих Гегелийн** /1770-1831/ эрүүгийн эрх зүйн үзэл бодол онцгой байрыг эзэлдэг юм. Гегель тезис /сэдэв/ түүний үгүйсгэл эсрэг тезис, үгүйсгэлийн үгүйсгэл-синтез гэсэн гурвалсан хэлбэрээр явагддаг диалектик хөгжлийг тодорхойлжээ. Эсрэг тезис нь өмнөх хөгжлийг үгүйсгэнэ. Синтез бол эсрэг тезисийг үгүйсгэх төдийгүй өмнөх хөгжлийн буй болгосон бүх үнэт зүйлийг сэргээн тогтооно. Гегель үүнийгээ гэмт хэрэг ба ялын тухай сургаалд дараахь байдлаар хэрэглэжээ. Тезис бол бүх нийтийн хүсэл зоригийг илэрхийлсэн хийсвэрлэгдсэн эрх оршин байгаа явдал мөн. Гэмт хэрэгт илэрхийлэгдсэн хувийн хүсэл зориг нь хийсвэрлэгдсэн эрхийг үгүйсгэх бөгөөд өөрөөр хэлбэл тезис юм. Гэмт хэрэгтэнд ногдуулсан ял нь синтез буюу өөрөөр хэлбэл гэмт хэргийг үгүйсгэх, зөрчигдсөн эрхийг сэргээх явдал мөн. Гегелийн үзэл бодлын дагуу ялын талаархи төрийн эрх нь айлгах, засан хүмүүжүүлэх ямар нэгэн зорилго биш харин ял шударга, гарцаагүй байх, эрх сэргээхэд шаардлагатай байх гэсэн логикийг буй болгожээ.¹

Соён гэгээрүүлэх-хүмүүнлэгийн сургаалын төлөөлөгчдийн мөрөөр Гегель эрүүгийн хариуцлагыг хүний гэмт санаа буюу сэтгэлгээнд бус харин гагцхүү гэмт хэрэг үйлдсэн тохиолдолд хүлээлгэх ёстой гэж үзэж байжээ. Ингэхдээ Гегель хүний мөн чанар бол түүний хүсэл буюу санаа болдоор бус "субъект бол хэд хэдэн үйлдэл"² гэсэн түүний үйл

¹ Решетников Ф.М. "Классическая" школа и антрополого-социологическое направление-Уголовное право буржуазных стран. Вып. II. М., 1966. стр. 3.

² Гегель. Философия права. м., 167 дахь тал

ажиллагаанаас хамаарна гэж үзэж байв.

Гегель хүнийг гэм буруугүй байхад хор уршгаар яллах өөрөөр хэлбэл түүний гэм буруутгүйгээр учирсан үйлдлийн үр дүнд эрүүгийн хариуцлага хүдээлгэхийг эрс тууштай эсэргүүцэж байв. Хэрэг хариуцах чадваргүй байх нь эрүүгийн хариуцлагыг үгүйсгэх нөхцөл байдал болно гэсэн тэр үедээ дэвшилттэй дүгнэлтийг Гегель хийж байлаа.

Тэрээр хэрэг хариуцах чадваргүйг тооцогдсон сэтгэл мэдрэлийн өвчтэй хүмүүстэй хүнлэг харьцахын төлөө тууштай зогсож, тэдэнд ял хэрэглэхийг эсэргүүцэж харин ялыг эмчлэх арга хэмжээгээр солихыг санал болгож байв. Гарцаагүй байдалын асуудлыг эрүүгийн хариуцлагыг үгүйсгэх нөхцөл байдал гэж үзэж, феодалын эрх зүйтэй зөрчилдөж, өлсгөлөнгийн эрхээр бусдын өмчид халдаж, нас барагчийн эрхийн төлөө тэмцсэн юм. Гегель шударга байх зарчмыг бүрэлдүүлэн хөгжүүлэх гэмт хэрэг ба ял хоорондоо адил байж "нүдийг нүдээр, шүднийг шүдээр" өс авах Кантын ойлголтыг буруушаах, ял нь үйлдсэн гэмт хэргийн үр дүн гэж тайлбарлах зэргээр их гавьяа байгуулжээ.

Гегель нэгтгэсэн эрүүгийн хууль тогтоомж буй болгох талд тууштай зогсож энэ нь английн шүүн таслах ажиллагааны тогтолцооны эрх зүй буюу шүүхийн шийдвэр бүхий хэм хэмжээний эмхтгэлтэй харьцуулахад шүүхээс үзэмжээрээ шийдвэрлэх хэмжээ хязгаарыг хуулиар хязгаарлах талыг баттай барьж байснаараа эрх зүйн хувьд ихээхэн дэвшилттэй үзэл баримтлалтай байжээ.

XIX зууны Европын эрүүгийн эрх зүйн томоохон судлаач эрүүгийн эрх зүйн өөрийн онолыг буй болгосон **Ангельм Фейербах** /1775-1833/ бол "сонгодог" сургаалын онолын уламжлалыг эрүүгийн эрх зүйн үзэл баримтлалын нэлээд төвлөрсөн байдлаар илэрхийлэгч юм.

Орчин үеийн эрүүгийн эрх зүйн үндсэн зарчмыг томъёолсонд Фейербахын гавьяа оршино. Тэрбээр эрүүгийн эрх зүйн зарчмыг латин хэллэгээр маш тодорхой илэрхийлсэн байна.

- "nulla poena sine Lege" -хуульгүй бол ялгүй
- "nulla poena sine crimene" –гэмт хэрэг үгүй бол ялгүй
- "nullo crimen poena legali" –хуулиар тогтоосон ял үгүй бол гэмт хэрэг үгүй.

Фейербахын өмнө дурдсан томъёолол олон улс гүрний

эрүүгийн нэгдмэл хуулийн үндэс болж, өнөө үед ч эрүүгийн хэргийн шүүн таслах хүрээнд арчилал, хууль ёсны баталга болсоор байна.¹

Беккариа, Гегель нарын дараагаар Фейербах болол санаанд биш гагцхүү гэмт хэрэгт эрүүгийн хариуцлага тогтоохыг тууштай шаардаж байв. Тэрбээр шүүх дур зоргоороо хандахыг хязгаарласан тодорхой санкцийг эрүүгийн хуульд тогтоохын төлөө үгээ хэлж байв.

А.Фейербах нь гэмт хэргийн бүрэлдэхүүн, гэм буруу, завдалт, гэмт хэрэг хамтран үйлдэх зэрэг эрүүгийн эрх зүйн чухал институтыг "сонгодог" сургаалын хүрээнд боловсруулах багтай үндсийг өөрийнхөө зохиол бүтээлд тавьжээ. "Сонгодог" сургаал нь бүхэлдээ эрх зүйн хэм хэмжээний агуулга, нийгмийн амьдралын нөхцөл /улс төр, эдийн засаг, оюун санаа/ төдийгүй хууль тогтоогчдын хүсэл зоригоос шалтгаална гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн хууль зүйн ертөнцийг үзэх үзлийн илэрхийлэгч юм. Ийм хандлагад ололттой талаас гадна дутагдал, алдаа бас бий. "Сонгодог" эрүүгийн эрх зүйн хэм хэмжээг түүхэн тодорхой нөхцөлөөс нь салангид авч үзэж тайлбарлаж байсан юм.

Эндээс үндэслэн эрүүгийн эрх зүйн үндсэн асуудлын формаль хууль зүйн ойлголт буй болжээ. Үүнтэй уялдан эрүүгийн эрх зүйг үг үсэгчлэн шинжлэн судлах явдал дээд цэгтээ хүрчээ. Нөгөө талаас гэмт хэрэг, гэмт явдлыг нийгмийн амьдралын нийгэм-эдийн засгийн нөхцөлөөс салангид тусгаарлан авч үзэж, гэмт явдлын шалтгааныг гэмт хэрэгтний хүсэл зоригийн эрх чөлөөтэй нөхцөлдүүлэлгүйгээр үндэслэх нь XIX зууны төгсгөлд хөгжингүй улс орнуудад гэмт явдал эрс өссөн шалтгааны тухай асуудалд энэ сургаалын төлөөлөгчид үндэслэлтэй хариу өгч чадахгүйд хүрчээ. Энэ учраас "сонгодог" сургаал эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухааны шинэ чиглэл болох антропологи болон социологийн чиглэлийн зүгээс шууд дайралтад өртөх болжээ.

Антропологийн сургаал

Эрүүгийн эрх зүйн антропологийн сургаал буй болсон нь гэмт явдалтай тэмцэхэд зайлшгүй шаардлагатай арга хэмжээг санал болгоход сонгодог сургаал түүхэн үүртээ гүйцэтгэх

¹ Наумов А.В. Уголовное право, общая часть, курс лекций изд-во "БЕК" М., 1996, 539-54 дэх талт үгнэ үү.

чадваргүй болсонтой холбоотой юм.

Гэмт явдалын өсөлт ба түүнтэй тэмцэх энэ сургаалийг үндэслэгч нь Италийн сэтгэл гэм судлаач, их эмч Ч.Ломброзо /1835-1900/ юм. Тэрээр гэмт явдал бол биологийн шинжтэй үзэгдэл гэдгийг нотлохыг оролджээ. Ломброзо гэмт хэрэгтэн нь антропологийн шинж бүхий биологийн онцлог хэлбэр гэж үзэж, аливаа хүн гэмт хэрэгтнээр төрж түүнийг засан хүмүүжүүлж болохгүй гэж үзэж байжээ.

Гэмт хэрэгтэн бүрт гэмт хэргийн илэрхийлэл болсон тодорхой шинж тэмдэг байдагийг Ломброзо түүнийг залгамжлагчид нотлохыг хичээнгүйлэн оролджээ. Жишээ нь: Алуурчин нь булчинлаг, урт шүдтэй, уруул нимгэн, бүргэлийн хамартай, хулгайч нь хари тогтворгүй, жижиг сахалтай, бэлгийн гэмт хэрэгтэн уруул зузаан, үс урт байдаг гэжээ.

Ломброзогийн онолын талаарх үзэл бодлоо Монголын зарим хуульч-эрдэмтэд зохиол бүтээлдээ тусгасан байна. Хуульч эрдэмтэн Б.Содовсүрэн "Хүн эхээс төрөхдөө л хэрэгтэн гардаг, үүнийг хүний биеийн гадаад болон сэтгэхүйн онцлог шинжээр таньж болно. Ломброзогийн онолоор гэмт хэргээс урьдчилан сэргийлэх арга нь гэмт хэрэг үйлдэгчдийн нэг хэсгийг нь эмчлэх нөгөө хэсгийг насаар нь тусгаарлах, гурав дахь хэсгийг нь устгах явдал байжээ"¹ гэж бичжээ.

Хууль зүйн шинжлэх ухааны доктор, проф. Г.Совд "Ломброзын онолоор бол гэмт хэрэгтэн байх нь хүний онцлог шинжээс шалтгаална. Хүний биеийн болон сэтгэцийн талаас ангилан үзэх ёстой бөгөөд түүний зан чанарыг толгойн ясны зохион байгуулалт тодорхойлодог гэж сургасан.

Ломброзо "Гэмт хэрэгтэн хүн" гэдэг номондоо гэмт хэрэгтнийг гурван групп хуваана. Үүнд:

- 1.Төрөлхийн гэмт хэрэгтэн
- 2.Аймхай гэмт хэрэгтэн

3.Тохиолдлын гэмт хэрэгтэн гэж ангилсан байна. Энэ бүгдийн үндсэн дээр Ломброзо ямар ч амьд /организм/ бие гэмт хэрэгтэн байдаг. Гэмт хэрэгтэн ургамал хортой өвс байна. Түүнчлэн адгуусан амьтдын дотор гэмт хэрэгтэн байдаг. "Ийм учраас гэмт хэрэгтэн хүн бол анхны үр хөврөл байхдаа хүртэл гэмт хэрэгтэн байх болно" гэсэн дүгнэлт хийсэн"² гэж бичжээ.

¹ Содовсүрэн Б. Дурдсан бүтээл, 52 дэх тал.

² Г.Совд. Дурдсан бүтээл. 152 дахь тал.

Гэмт хэрэгтэн төрөлхийн болон засаршгүй гэсэн онолоосоо үндэслэн Ломброзо болон түүнийг залгамжлагчид гэмт хэрэг үйлдэгчдэд цаазаар авах, хорих, хөнгөлөх зэрэг ял хэрэглэхийг санал болгодог юм.

Антропологийнхны үзэж байгаагаар дурасан арга хэмжээ нь шүүхээс ногдуулах ялыг орлох аж. Энэхүү сургаалын төлөөлөгчид шүүхийг халж, түүний оронд "гэмт хэрэгтэн хүн"-ий онцлог шинжийг тодорхойлох, түүнд хэрэглэх аюулгүй байдлын асуудлыг шийдвэрлэх эрх бүхий захиргааны тусгай байгууллага байгуулахыг санал болгодог юм. Энэ дүгнэлт туйлын харгис шинжтэй гэдэг нь бүхэнд тодорхой.

Ломброзогийн онол болон түүнийг үргэлжлүүлэгчид /жишээлбэл Э.Ферри/ арьсны үзлийн бусад онолыг фашист Итали, гитлерийн Германы үед арьсны өнгө, улс төрийн сэдэлгээр үй олон хүнийг алан хядаж, хэлмэгдүүлэхдээ үндэслэгээ болгож байсан нь санамсаргүй тохиолдол биш билээ.

Антропологийн онол, нийгмийн орчны нөлөөг үгүйсгэж байгаль биологийн хүчин зүйл хүний зан үйлд шийдвэрлэх нөлөө үзүүлдэг хэмээн баталдаг бүдүүлэг материализмын төлөөлөгчдийн философийн үзэл санаанд үндэслэлэг.

Гэвч шинжлэх ухааны судалгааны үр дүн антропологийн сургаалыг бүрэн няцаасан юм. Тухайлбал 1918 онд английн хуульч Моринг олон бүлэг хоригдлыг Кембридж, Оксфордын их сургуулийн оюутнууд, түүнчлэн цэргийн албан хаагчид, колледжийн багш нартай харьцуулж Ломброзогийн судалгааг шалгаж үзжээ. Тэдний болон гэмт хэрэгтний хооронд биологийн ямар нэг ялгаа байхгүй болох нь батлагджээ. Үүнийг энэ чиглэлээр хийсэн бусад эрдэмтдийн судалгааны үр дүн ч бататгажээ.

Гэмт явдлын шалтгааны биологи-сэтгэл зүй гэж нэрлэгддэг онолд антропологийн сургаалын үзэл санаа тод илэрдэг. Жишээлбэл: гэмт явдлын шалтгааныг цэвэр генетикийн байр суурины үүднээс тайлбарлах оролдлого хийж байна. Энэхүү үндэслэгээг "ихэр" ба "хромосом"-ын арга хэрэглэх замаар нотлох нь нэлээд түгээмэл дэлгэрчээ.

Ихэрийнхтэй холбогдсон аргын судалгааны явцад ихэр-гэмт хэрэгтнүүдийн /тэдгээрийн генетик бүтцийн ойролцоо байдлын хэр хэмжээг үндэслэн/ хувь заяа нийтлэг болохыг тогтоох оролдлого хийж хүмүүжиж байгаа үзгэл илэрхий нөхцөл байдлыг ор тас мартсан байдаг. Чухамхүү энэ нөхцөл байдал

гэмт хэрэг үйлдэх генетик урьдчилсан нөхцөл байдал тодорхойлогч хүчин зүйл биш гэдгийг харуулж байна.

Гэмт явдлын биологийн уг сурвалж болох "төрөлхийн" гэмт хэрэгтнийг хромосомын аргын тусламжтайгаар тогтоохыг оролдож байна.

Генетик эрдэмтнийн судалгаа зарим эрэгтэй хүнд хромосомын гаж буюу эрэгтэй хромосомын "илүүдэл" байдаг болохыг илрүүлжээ.

Тэгэхдээ энэ арга шинжлэх ухаанд үндэслэгдээгүй ба бас батлагдаагүй юм. Тухайлбал америкийн сэтгэцийн эрүүл мэндийн үндэсний институтэд байдаг гэмт явдлыг судлах төв АНУ, Канад, Европын улс орны хорих газар байгаа 6432 гэмт хэрэгтэнд судалгаа хийжээ. Ингэхдээ хромосомын онолд нийцүүлэн тусгай бүлэг болгон сонголт хийж авчээ.

Эрдэм шинжилгээний илтгэл-тайландаа судалгааны үр дүнг бичихдээ гэвч "ХҮҮ /гаж хромосомын томъёолол –эрэгтэй хромосомын илүүдэл" С.Н/ гаж хромосомтой хүмүүс түрэмгий хэрцгий байдаг гэсэн өргөн тархсан санаа бодол хэвийн хромосомтой гэмт хэрэгтнүүдэд хийсэн хэсэгчилсэн судалгаагаар тогтоогдсонгүй"¹ гэсэн байна.

Гэмт хэрэгтний эмнэлэг-биологийн шинж түүний сэтгэцийн онцлог, байдалд дүн шинжилгээ хийж харгалзан үзэхийг хууль зүйн шинжлэх ухаан үгүйсгэдэггүй билээ.

Социологийн судалгаа

Гэмт хэрэгтэн "төрөлхийн" байдаг бөгөөд гэмт явдлын эрс өсөлт үүнээс шууд холбоотой учраас түүнтэй тэмцэх өөрсдийн боловсруулсан аргыг хэрэглэхийг антропологийн сургаалын төлөөлөгчид шаргуу шаардаж байсан боловч илт шинжлэх ухаан ч бус тул удаан хугацааны турш эрдэмтэд, практик ажилтнуудын оюун ухаанд зохих байрыг эзэлж чадаагүй билээ. Энэ учраас гэмт явдлын байдал шинэ үзэл санааг шаардах болов. Иймд эрүүгийн эрх зүйн антропологийн сургаал үеэ өнгөрөөж шинэ чиглэл-социологийн сургаал буй болсон түүхтэй.

Түүний гол онолчид нь Германы эрүүгийн эрх зүйн судлаач Лист Принс, Голландын Ван Гамель, Оросын

¹ Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. Под ред. В.Н.Кудрявцева, И.И.Карпец и Б.В.Коробейникова. М., 1985, стр 279.

И.Я.Фойницкий¹ нар юм.

Социологийн чиглэлийн үндэс нь гэмт явдлын хүчин зүйлийн онол гэж нэрлэгддэг. Тэрээр дараах хүчин зүйлийг гурван хэсэгт ангилдаг:

а. Нийгэм-эдний засгийн /ажилгүйдэл, гуйланчлал, өлсгөлөн, биеэ үнэлэх/.

б. Бие махбодийн болон сансарын /жилийн хугацаа, хоног, цаг уур, цаг агаарын байдал/.

в. Хувийн болон биологийн /хүйс, нас, темперамент, гэмт хэрэгтний сэтгэцийн онцлог зэрэг/.

Ф. Лист гэмт яваал бол хүн төрөлхтний "мөнхийн" аагуул гэж үзэж байсан юм.

Социологийн сургаал "хувь хүний нийгэмд аюултай байдал"-ын онолыг дэвшүүлсэн бөгөөд энэ онол ёсоор амьрах хэв ёс, бие махбодийн болон сэтгэл зүйн онцлогоор нийтэд аюултай хүмүүс нийгэмд байдаг гэж үздэг юм. Энэ онол нь асуудлыг тодорхой гэмт хэрэг үйлдсэн нөхцөл байдалтай холбож үздэггүйгээрээ аюултай юм. Ийм учраас нийгмийг хамгаалах зорилгоор социологичид гэмт хэрэг үйлдэгдэд ял ногдуулахын хэрэгцээ тодорхой гэмт хэрэг үйлдсэн буюу үйлдээгүй эсэхээс шалтгаалахгүйгээр нийгмийн аюулгүй байдлыг хангах арга хэмжээ нэн даруй авах саналыг дэвшүүлдэг юм.

"Аюултай байдал"-ын үзэл санаа нь эрүүгийн эрх зүйн онолын хамгийн харгис бүтээлийн нэг юм. Ялыг аюулгүй байдлын арга хэмжээгээр солих нь хэрэг дээрээ эрүүгийн хуульд гэмт хэрэг гэж заасан үйлдэл, эс үйлдлийг үйлдсэн гэм буруутай этгээдэд эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэх зорчимд үндэслэсэн эрүүгийн эрх зүйн үндсэн институтыг үгүйсгэдэг.

Социологийн сургаалын үзэл санаа фашист дэглэм ноёрхож байх үед буюу 1931 онд батлагдсан Италийн эрүүгийн хуульд тусгалаа олж байв.

Социологийн сургаалд гагцхүү шүүмжлэлтэй хандаж огт болохгүй. Чухамдаа эл онол гэмт хэрэгтэн, гэмт хэрэг, гэмт явдлыг шинжлэх ухааны үүднээс судлах нэн чухал арга хэрэглүүрийг хуульчдын гарт өгч, эдгээр үзэгдлийг статистик, социологийн аргаар шинжлэн судлахгүй бол эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухаан амьдралгүй догматик болж, криминологи ч буй болохгүй байсан.

¹ Преступление как социально-патологическое явление. С.Пб. 1900, Лист. Ф. Учебник уголовного права. Общая часть. Т., 1903.

Францын хуульч Марк Анселийн нэртэй шууд холбоотойгоор ХХ зууны 50-иад оноос эхэлж түгэн дэлгэрсэн нэгэн сургаал бол нийгмийн шинэ хамгааллын онол юм. Энэ чиглэлийн гол агуулга нь "нийгэмшүүлэх" буюу гэмт хэрэгтнийг нийгмийн дэг журамд хэвшүүлэхэд оршино. Нийгмийн шинэ хамгааллын онолыг баримтлагчид эрүүгийн эрх зүй, түүний үндсэн институтэд "хуульд заагаагүйгээр гэмт хэрэг гэж байхгүй" гэсэн үндэслэлийг байлгах, гэм буруутай тодорхой хэрэгт эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэх, ялыг хүмүүнлэг болгох зэрэг нь зайлшгүй шаардлагатай гэж баталдаг юм. Энэ нь эрүүгийн болон байцаан шийтгэх эрх зүйн ардчилсан зарим зарчмаас татгалзах замаар хэрэгжинэ гэж үздэг.

Энд санкцийг сонгоход шүүгчийн үзэмжийг эрс багасгах, ял шийтгүүлэгчид хэрэглэх арга хэмжээнд шинжээчдийн гүйцэтгэх үүргийг хэт үнэлсэн, ялын тодорхой хэмжээ, хугацааг тодорхойлоход мэтгэлзэх зарчмыг хязгаарласан зэргийг хамааруулж болох юм.

Эл онолыг зөв ба буруу гэж нэг талыг барьж үнэлж болохгүй. "Нийгэмшүүлэх" үзэл санаа нь олон улс орнуудын хууль сахиулах байгууллагын үйл ажиллагаанд олны дэмжлэгийг авч, эрүүгийн бодлогын хүчтэй хэрэглүүр болж байна.

Одоо үед өмнө дурдсан сургаалууд дангаараа байхгүй байна. Эдгээрийн хамгийн дэвшилттэй бөгөөд өнөөгийн байдалд нийцсэн, шинжлэх ухаанч зүйлийг хэрэглэж байна.

XXI зуун хүн төрөлхтөнд эрүүгийн эрх зүйн шинжлэх ухааны сургаалын шинэ үндсэн чиглэлийг буй болгох нь эргэлзээгүй.

МОНГОЛ УЛСЫН ЭРХ ЗҮЙН ТОГТОЛЦООНЫ СОНГОЛТ ТӨЛӨВШЛИЙН АСУУДАЛД

/бодрол, эргэцүүдэл/

© 1999 он. Должингийн БАЯРСАЙХАН¹

Улс, үндэстэн бүхэн тэрхүү нийгмийнхээ өвөрмөц мөн чанарыг тусгасан өөр өөрсдийн эрх зүйн онцлог тогтолцоотой байх ажээ. Үүний хамт дэлхийн улсууд эрх зүйт системийн сэмжээрээ адил төстэй ба ялгагдах шинжтэйн дээр түгээмэл хэв шинж бүхий бүтэц, тогтолцоог харилцан буй болгосон нь олон улсын нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн хэв маяг болж тогтсон байна.

Эрх зүйн тогтолцоо, эрх зүйн систем гэсэн хоёр ойлголтыг адилтган илэрхийлэх боломжгүй, харин ч утгын болон мөн чанарын эрс ялгаатай ухагдахуун аж. Эрх зүйн тогтолцоо /система права, system of law/ бол тухайн улсад нийгмийн зохицуулалтын хэв маяг болж тогтсон, салбар, бүрдэл, институт бүхий үндэсний онцлог /давтагдашгүй/ зохиолдоо нь болдог. Тэгвэл эрх зүйт систем /правовая система, legal system/ нь дэлхийн улс, үндэстнүүдийн эрх зүйн зохицуулалтын адил төстэй шинжийг тусгасан хэв маягийн бүлэг хүрээг харуулах олон улсын тогтолцоот дүр төрхийг илэрхийлнэ.

Системт хандлагын онолын төлөөлөгчдийн дийлэнх хэсгийн үзэж байгаагаар² "Тогтолцооны өөрчлөлт нь системийн чиг хандлагад нөлөөлөхөөс илүү ситемийн өөрчлөлт нь тогтолцооны хувь заяаг тодорхойлох хандлагатай болдоо..." гэж мэдэгдэж байгаа нь анхаарал татаж байна. Гэхдээ орчин үед нилээд нэр хүндтэй гарч ирсэн уян хатан ба харьцангуй дуалист зарчим нь тогтолцоо хийгээд системийн харилцан хамаарлын зохистой хувилбарыг сонгон тогтооход ихээхэн түлхэц үзүүлж байгаа хэдий ч тэдгээрийн төлөвшлийн динамикийг бүрдүүлэхэд зарим сөрөг нөлөө үзүүлдэг байна.

Эдүгээ бидний ярьж, олон улсын практикт хэвшмэл нэр томъёо болж хэрэглэгдсээр байгаа 2 том систем /Эх газрын ба Англо-саксоны/ болон дагалдах бусад систем /социалист, лалын, дорнын/ зэрэг нь эдүгээ улс орон бүхэнд өөрийн тусгал,

¹ МУИС-ийн профессор, хууль зүйн ухааны доктор/PhD/

² Государство и право. 1998, №6, стр 35-40.

Монгол Улс төр ёсны 2000 гаруй жилийн түүхэн үламжлалтай дээр гол төлөв үүрэг ёс заншил үндэслэсэн эрх, эрх чөлөөт эрмэлзэн тэмцэж ирсэн хэдий ч шинэ үеийн эрх зүйн тогтоолоо 1930 ага оны үйл явс анх бүрэлдэн тогтоон илүү дүйцэж очих ёстой гэнэ.

Зарим шинжээч, судлаачдын тайлбарлан бичиж байгаагаар бол үламжлалт монумент, сонгодог /уян хатан/ дүлэмт зарчмтай үзлүүлах замаар статик түвшинд нийцэхүйц тогтоолооноч хүмүүсдэргэ сонгоно ага ч орчингийн нөхцөлд

гэсэн тэмүүлэн дүүрэн байхат нь дээрх зүй тогтоол хамтлалтай орнуудад үламжлалыг авч үлдсэнээр эриний эрхэмтэй үламжлалыг саналалзах эрмэлзэн ихтэй байхат, хөгжөөр бүүдэй байна. Хөгжингүй орнуудад шинэчлэлийн төгөвшүүлсэнээр дэлхий ертөнцийн анхаарлыг татсан тушаалнаас асуудал болж гэдэг нь өнөө үед нэн бүрхэг, нэг үгс ага үлэмжийн төдийгүй шинэчлэх үү, эсэхүйг шинэчлэхэд замаар үламжлалыг үлэмж харьцангуй зөрчил үүсч, үламжлалыг замаар Энэ бүхнээс шалтгааж хөгжинт тодорхойлолтоо хэрхэн тэмүүлэн хүлээн илрэх болсон зэрэг нь илт анзаарагдах болно. Орнол, үламжлалын үнэт зүйлсээ халгаж авч гарах гэсэн хоорондын нитергалын гүнзгийрэхийн хирээр үлдсэн эрмэлзэн хамтлага нийлэн үзэгдэх болжээ. Мангуйка системийнхнийг прецедентийн зарчмуудтай үзлүүж, хошуулах гэсэн орнуудад хууль, хуульчлалнаас агуулаагаар гарах, тэдгэрийн шаардлага өсөн нэмэгдэж байхат, Англо-Саксоны системийнхнийг замаар түүхийн прецедентийн жинг, хэм хэмжээг зөвшөөрүүлэх бүтээхээс илүү түүхийнхэрлэх, тайлбарлах практик тогтоох Сүүлийн үед эх газрын системийн орнуудад хуулийн замаар гэрэл үл гүйцээгээр тэжүү агаам болно.

Түгээмэл жингийн ойлголтууд, зохион нон мүүдлэж нэмэгдсэн орчин үед дэлхийн хөгжинт тэргүүлэгч илд, тэдний харилцан хамарлын хүчин зүйлийн нөлөө эрс гэдэг бүтэхүй дүйл. Гэхдээ үгс орлуулын харилцан өрөжин, зүй, үламжлалт байлцыг тэдний нийлэн нөлөөлөөр эхлэн өөрчлөн түхийн үлдсэн системийн ойлгол, зан заншил, хүн агаын сэтгэл орчин агаарь боломжгүй болсон нь илт бөлөө. Ерөөсөө ч нөхөөт тогтоож яадсан хэдий ч ангаараа монумент байлаар

байдаг. Угтаа бол Монгол нь эрх зүйд тулгуурласан төр ёсыг бус, харин төр ёсонд тулгуурласан эрх зүйг бий болгон хөгжүүлж иржээ. 1930-1990 онд Монголын төр ёсны түүхэн уламжлалт шинж ихээхэн алдагдаж, Зөвлөлт болон социалист хэв маягийн тогтолцоог даган дуурайж төлөвшүүлсэн билээ. Энэхүү социалист эрх зүйн тогтолцоо нь Монгол үндэсний өөрийнх нь жам ёсны чөлөөт хөгжлийн сонголт хийгээд түүний баталгааг хангахад сөрөг нөлөө үзүүлсэн нь мэдээж боловч тухайн үедээ нийгмийн харицлааг зохицуулан тохируулах үүргээ биелүүлсээр ирснийг үгүйсгэх аргагүй.

Монгол Улсын хувьд одоо нэгэнт бүрэлдэн тогтчихоод байгаа эрх зүйн шинэ тогтолцоо нь ямар уламжлалыг хадгалж, ямар шинэчлэл хэв маягийг тусгасан, аль хэр баталгаатай ямар тогтолцоо вэ? гэдэг нь гадны болон манай эрдэмтэн судлаач, улс төрч, хуульч хэн бүхний анхаарлыг татсан зангилаа асуудал болоод байгааг хайхрахгүй орхиж болохгүй мэт.

1992 оны шинэ Үндсэн хууль батлагдсаны дараахан хэсэгхэн хугацаанд олон хууль, тогтоомж гарч үйлчлэх болсонтой холбогдуулж зарим судлаач, эрдэмтдийн дунд Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцоог Ром-Германы эрх зүйт системд хамаарагдана гэх буюу уг системийг хүлээж авах боломж, нөхцөл манайд харьцангуй илүү байгаа гэж үзэх¹ хандлага нилээд газар авсан ба одоо ч хэвээрээ байна. Гэтэл цаашдын үйл яви, өрнөл, болоод чиг хандлагыг нь авч үзэх юм бол тус улсын эрх зүйн зохицуулалтын нилээд хэсэг нь Англо-Америкийн эрх зүйн зарчим, жишгийн дагуу хэрэгжиж эхэлсний гадна социалист эрх зүйн ухамсар, соёл, хэрэглээний практик ч манайд амь бөхтэй хаагдлагадсаар байгаа зэрэг нь анхаарал татах боллоо. Ялангуяа иргэн, аж ахуй, банк, санхүү бизнесийн хүрээн дэх эрх зүйн хэм хэмжээг бүтээх, хэрэглэх үйл яви нь тэдгээрийн институт бүрийн зохицуулалттай тус тусдаа холбогдон хэрэгжиж байгааг нь Англо-Саксоны системтэй олон шинжээр адил төстэй мэт.

Монгол Улсын Иргэний хууль хэдийгээр шинэчлэгдсэн нэртэй, түүний бүх заалтанд тухайн салбарын эрх зүйн бүрэлдүүд бүхэлдээ тусгагдсан гэж үздэг боловч ихэнх тохиолдолд дэвшилгдсэн асуудал гарсан маргаан зөрчлийг дээрх хуулиар бус, харин түүнд нийцсэн ба уялдаж гарсан гэрээ, журмын

¹ "Шинэ хууль" 1993 №1. 43-47-р тал

бүрэн алдсан гэхэд болно.

ЗУРАГ 1.

Төр, иргэн харилцан үүрэг хүлээх зарчим болон хүний эрхийг хүндэтгэх, хуулийг дээдлэх ёсонд үндэслэн эрх зүйн тогтолцоог салбаруудаар ангилах шалгуур нь:

а/ Эрх зүйн зарчим,

б/ Эрх зүйн эх сурвалж,

в/ Эрх зүйн зохицуулах зүйл,

г/ Эрх зүйн зохицуулалтын арга гэсэн 4 шалгуур орчин үед зонхилох хэмжүүр болсныг харгалзах нь зүйтэй санагдана. Энэ шалгуураар¹ нийтлэг жишгийг үндэслэн нягтлан авч үзвэл:

а/ Төрийн буюу нийтлэг эрх зүйн бүлэгт: Үндсэн хуулийн эрх зүй, Захиргааны эрх зүй, Экологийн эрх зүй, Татварын эрх зүй, Гаалийн эрх зүй, Төсөв, зээл, санхүүгийн эрх зүй, Цэргийн эрх зүй г.м

б/ Иргэний буюу хувийн эрх зүйн бүлэгт: Иргэний эрх зүй, Гэр бүлийн эрх зүй, Хөдөлмөрийн эрх зүй, Худалдаа/ бизнесийн/-ны эрх зүй г.м

в/ Шүүхийн буюу процессийн/хэвшүүлэн шийтгэх/ эрх зүйн бүлэгт: Эрүүгийн эрх зүй, Ял эдлүүлэх эрх зүй, Иргэний хэргийг шүүхэд хянан шийдвэрлэх эрх зүй, Захиргааны хэргийг хянан шийдвэрлэх эрх зүй г.м

Дээр дурьдсан баримтлалууд бол тус улсын эрх зүйн тогтолцоог бүхэлд нь тодорхойлж, үнэлэлт өгөх гэсэн хэрэг огт биш, зөвхөн онолын асуудлыг сонирхон суудлагч өчүүхэн би бээр өөрийн молхи эрэгцүүлэлд тулгуурласан бодомж төдий зүйл гэдгийг дурдахыг хүсч байна.

¹ Энэ шалгуур бол зөвхөн тухайн нэг улсын эрх зүйн тогтолцооны ангиллыг тогтооход баримтлах нөхцөл нь юм. Харин хууль зүйн шинжлэх ухааны салбаруудыг зааглах шалгуур биш юм.

Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцооны төлөвшилд харгалзах учиртай нэг чухал зүйл бол Монгол Улсын эрх зүйн хэм хэмжээнүүдийг хэрхэн ангилж, тэдгээрийг яаж үнэлж, хэрэглэх вэ? гэдгийг тогтоох явдал юм. Одооны практикаас үзэхэд нилээд шүүгчид эрх зүйн хэм хэмжээг хэрэглэхдээ зөвхөн кодексы буюу төрөлжсөн хуулийг хэт шүтэж, түүний заалтуудыг эрх зүйн ухамерын маш явцуу хүрээнд удирдлага болгон баримталдаг байна. Гэтэл Монгол Улс өнөөдөр олон улсын 90 шахам гэрээ, хэлэлцээрт нэгдэн орсон буюу соёрхон баталж, Үндсэн хуулидаа тэдгээрийг кодексы буюу үндэсний төрөлжсөн хуулийн хэмжээнд үнэлж тогтоочихсон байдаг. Уг нь шүүгч хүн хуулийг төдийгүй Монгол Улсын олон улсын гэрээг хэрэглэх мэдлэг чадвартай байх ёстойсон. Түүнчлэн манай улсын нийгмийн амьдралын өнөөгийн дүр төрх нь аль ч улсын дамждаг шилжилтийн үйл явцын дунд үедээ байгаа гэдгийг харгалзвал Монгол Улсын эрх зүйн тогтолцоо нь бүрэн төлөвшиж амжаагүй, хуримтлагдсан олон асуудлууд тулгамдсан бөгөөд шийдлээ хүлээсэн шинжтэй байгаа нь тодорхой. Хуулиар хориглоогүй бүхнийг зөвшөөрч байж хуулиар зөвшөөрөөгүй бүхнийг хориглох нь өнөөгийн нөхцөлд илүү боломжтой загвар байж болох юм. Ер нь зөвшөөрлийн ба хориглолтын хязгаар хүрээг эрх зүйн императив ба диспозитив аргын уялдаа, хамааралд нь авч үзэж тогтоох нь зөв болов уу?

Эрх зүйн тогтолцооны төлөвшилд түүний онол, сэтгэлгээний өөрчлөлтөөс гадна хууль зүйн практик, эрх зүйн сургалт, эрх зүйн орчны шинэчлэл зэрэг олон зүйл нэгэн адил хамааралтай гэдэг нь ойлгомжтой. Цаашдаа Монгол Улсад эрх зүйн шинэ тогтолцоо хэрхэн бүрэлдэн төлөвшиж байгааг шинэ судлах, түүний хөгжлийн явц, чиг хандлагыг ямагт анхаарч, хуримтлагдсан зангилаа асуудлуудыг хугацаа алдалгүй шингэрлэж байх шаардлага зүй ёсоор тавигдаж байна.

ДААЛГАВАРГҮЙГЭЭР БУСДЫН АШИГ СОНИРХОЛЫН ТӨЛӨӨ ҮЙЛДЭЛ ХИЙХ

© 1999 он. Балганы СҮРЭНХҮҮ¹

Амьдралд нэг этгээд нөгөө этгээдээс тодорхой үйлдэл хийх ямар нэг бүрэн эрх олгогдоогүй байхад бусдын ашиг сонирхлын төлөө сайн дураар тодорхой үйлдэл хийж гүйцэтгэх нөхцөл байдал зарим үед үүсдэг. Энэ үйлдлийг жишээ нь, гэрийн тэжээмэл амьтныг нь асарч хамгаалах, байгалийн гамшигийн үед бусдын эд хөрөнгийг аюулгүй газар зөөх, баглаж бэхлэх, хөршийнхөө гэрт гарсан галыг унтраахад сайн дураар оролцох зэргээр эрх ашиг сонирхол нь хамгаалагчид этгээд ямар нэг шалтгаанаар өөрийн эрх, ашиг сонирхолоо хамгаалах боломжгүй буюу түр хугацаагаар байхгүй үед нь түүний эд хөрөнгийн ашиг сонирхолд нь заналхийлсэн хохирлоос урьдчилан сэргийлэх, хохирлын хэмжээг багасгах зорилгоор хамгаалагч этгээд ёс суртахууны ухамсар төсөөлөл, бодлогоор дээрх үйлдлийг хийдэг байна.

Иргэний эрх зүйн энэ харилцаанд даалгаваргүйгээр бусдын ашиг сонирхлын төлөө тодорхой үйлдэл хийгч, эрх, ашиг сонирхлоо хамгаалуулсан этгээд гэсэн хоёр тал байна. Бусдын ашиг сонирхлын төлөө тодорхой үйлдэл хийгч этгээдийг ром-германы эрх зүйн системт улсуудад *gestor/gestor* гэж нэрлэдэг, харин эрх ашиг сонирхол нь бусдаар хамгаалагдсан этгээдийг *dominus /dominus'a/* гэж нэрлэж ирсэн байна.

Бусдын ашиг сонирхлын төлөө үйлдэл хийгч этгээд тодорхой нөхцөлд ашиг сонирхол нь хамгаалагдсан этгээдээс дээрх үйлдлийг хийсэнтэй холбоотой гарсан зардал, зарим тохиолдолд үйлдлийнхээ төлөө шагнал урамшуулал хүртэх эрхийг олж авдаг. Ийм төрлийн үүрэг нь бүр Римийн эрх зүйн үеэс хэрэглэгдэж, *negotiorum gestio* гэж нэрлэгдэж ирсэн байна.

Монгол Улсын Иргэний эрх зүйн салбарт дээрх харилцаа мөн зохицуулагдаж ирсэн ба Иргэний хуулийн 329 дугаар зүйлийн 2-т "Бусдын эд хөрөнгөнд хохирол учирч

¹ "НИК" ХК-ийн хуулийн зөвлөх, хууль зүйн ухааны магистр.

болзошгүй бодитой аюулын тухай өмчлөгч буюу эзэмшигчид нь урьдчилан мэдэгдэх боломжгүй нөхцөлд уг аюулыг зайлуулсан зохих бүрэн эрхгүй этгээд зардал, хохиролоо төлүүдэхийг өмчлөгч буюу эзэмшигчээс шаардах эрхтэй" хэмээн хуульчлан зохицуулжээ. Даалгаваргүйгээр бусдын ашиг сонирхлын төлөө үйлдэл хийхэд хэд хэдэн нөхцөл бий болсон байх ёстой. Үүнд:

а/Юуны өмнө үйлдэл хийгч /gestor/ өөрийн санаачлагаар бусдын ашиг сонирхлын төлөө тодорхой үйлдэл хийсэн байх ёстой. Өөрөөр хэлбэл, сонирхогч этгээдтэй ямар нэг гэрээ хэлцэл байгуулаагүй, даалгавар хүлээгээгүй байх, мөн ямар нэг урьдчилсан заавар буюу тохиролцсон амлалт аваагүй байх ёстой /Жишээ нь асран хамгаалагч асран хамгаалагчийн ашиг сонирхлын төлөө өвлөгдсөн эд хөрөнгийг хамгаалах арга хэмжээ авах үүрэг энд хамаарахгүй/.

б/Бусдын ашиг сонирхолын төлөө үйлдэл хийгч нь мэдээжийн бодитой ашиг сонирхолын төлөө үйлдэл хийх ёстой. Өөрөөр хэлбэл, сонирхогч этгээдэд үнэхээр ашигтай үйлдэл хийсэн байх ёстой. Үйлдлийн ашиг нь эд хөрөнгөд учрах байсан наад захын эвдрэл, гэмтэл алдагдлыг сэргийлсэн байх ёстой.

в/Гестор бусдын ашиг сонирхолын төлөө үйлдэл хийхэд сонирхогч этгээдээс зохих зөвшөөрөл авах боломжгүй нөхцөл бий болсон байх. Өөрөөр хэлбэл, ашиг сонирхол нь хөндөгдсөн этгээд ойр орчимд байхгүй байсан, түүнээс зөвшөөрөл авах боломжгүй байх. Учир нь бий болсон нөхцөл байдал нь удаашрал үүсвэл эд хөрөнгийн алдагдлыг багасгах сэргийлэх боломжгүй байж, гестороос шуурхай үйлдэл хийхийг шаардсан байдаг. Хэрэв яаралтай нөхцөл байдал үүсээгүй, сонирхогч этгээдээс зөвшөөрөл авах боломжтой байсан бол дээрх үүргийг үүсгэхгүй.

г/Бусдын ашиг сонирхлын төлөө өөрийн хийж буй үйл ажиллагааг ухамсарлан ойлгосон байх, иргэний эрх зүйн ямар нэг өөр үүрэг үүсгэхэд чиглэгдээгүй байх ёстой. Дээрх шинжээр нь түүнийг иргэний эрх зүйн бусад үүргийн эрх зүйн харилцаанаас, жишээ нь үндэслэлгүйгээр эд хөрөнгө олж авах үүрэг, бэлэглэл, ажил гүйцэтгэх гэрээний үүргээс ялгах боломжтой. Хэрэв үйлдэл хийхдээ өөрийн ашиг сонирхлын төлөө үйлдэл хийсэн гэж алдаатайгаар төөрөгдсөн /өөрийн эд хөрөнгийг эвдрэл, гэмтлээс хамгаалсан гэх/ бол энэ нь эд хөрөнгө үндэслэлгүйгээр олж авснаас үүсэх харилцаа болно.

Дээрх бүгдээс дүгнэж үзэхэд даалгаваргүйгээр бусдын ашиг сонирхлын төлөө үйлдэл хийснээс үүсэх үүрэг нь хэн нэг этгээдийн бодит ашиг сонирхлын төлөө тодорхой этгээд сайн дурын үндсэн дээр бодит болон хууль зүйн үйлдэл хийснээс, ашиг сонирхлоо хамгаалуулсан тал түүнд зайлшгүй гарсан зардал, учирсан хохирлыг арилгах, зарим тохиолдолд шагнал өгөх үүргийг үүсгэж байгаа гэрээний бус үүрэг болно.

Дээрх үүрэг сайн дурын үндсэн дээр үүсэж байгаа боловч энэ нь үйлдэл хийгч гесторыг ямар нэг үүргээс чөлөөлж байгаа хэрэг бус. Хэрэв өөрийн санаачлагаар бусдын ашиг сонирхлын төлөө үйлдэл хийсэн бол наад зах нь дараах гурван дүрмийг баримтлах ёстой. Үүнд:

а/ тэрээр зайлшгүй анхаарал болгоомжтойгоор тухайн нөхцөл байдалд хандаж үйлдэл хийх. Өөрөөр хэлбэл, үйл ажиллагаандаа халамж тооцоотой эзний ёсоор хандаж, хэтэрхий бүдүүдэг, илт болгоомжгүй алдаа, дур зоргоор үйлдэл хийхгүй байх ёстой. Хэрэв үйлдэл нь илт санаатай, хэтэрхий болгоомжгүй бол зохих хариуцлага хүлээнэ.

б/ анхны боломжит хугацааны дотор ашиг сонирхол нь хамгаалагдсан этгээдэд өөрийн үйлдлийн талаар мэдэгдэж, түүний авч хэрэгжүүлсэн үйлдлийг дэмжсэн буюу эс дэмжсэн тухай санал, шийдвэрийг боломжит хугацааны дотор хүлээх.

в/ өөрөөс гарсан зардал, алдагдал хохирлыг тооцож мэдэгдэх ёстой. Гэхдээ энэ зардлын хэмжээ нь учирч болох байсан хохирлын хэмжээнээс бага байх ёстой гэсэн зарчим мөн үйлчилдэгийг анхаарах хэрэгтэй.

Эдгээр нөхцөл бүрдсэн тохиолдолд доминус буюу ашиг сонирхол нь хамгаалагдсан этгээд гестороос гарсан зардал, хохирлыг төлөх үүрэг хүлээдэг байна.

ЭРХИЙН ХИЙДЛИЙН¹ ТУХАЙ МИНИЙ ТӨСӨӨЛӨЛ

© 1999 он. Дашдэндэгийн ҮҮРЦАЙХ.²

"Хуулиуд бол аалзны шүлстэй адил: Сүл доройчуудыг тэр ороодог, харин хүч чадалтнууд түүнийг урж тасддаг."

/Солон.Эртний долоон мэргэдийн нэг/

Эрх зүйн онолын нэг үндсэн судлагдахуун нь эрхийн хийдлийн тухай асуудал байдаг. Түүнийг шинжлэх ухаанчаар судлахын ач холбогдол нь нийгмийн харилцааг эрхийн хэм хэмжээгээр зүй ёсонд нийцүүлэн бүх талаас нь бүрэн дүүрэн зохицуулж, ингэснээр нийгэмд шударга ёсыг тогтооход оршино.

Эрхийн хийдлийн талаар манай орны болон гадаадын эрдэмтэн судлаачид харилцан адилгүй үзэл бодлыг дэвшүүлсэн байдаг.

Тухайлбал, хууль зүйн ухааны доктор /Ph/ Д.Баярсайхан эрхийн хийдлийг тодорхойлохдоо: "Эрх зүйн хийдэл гэдэг нь хууль, түүний хэм хэмжээнүүдээр шууд зохицуулагдах харилцаа нь тийнхүү хуульчлагдаж чадаагүйгээс эрх зүйн үйлчлэл дутагдаж, хууль зүйн үр дагавар бий болгосон сөрөг нөхцөл байдал мөн" гэжээ.³ Тэгвэл зарим эрдэмтэд "Эрх зүйн хийдэл гэдэг нь эрх зүйн харилцааны хүрээнд байгаа нийгмийн холбоо, фактуудад эрх зүйн хэм хэмжээ бүрэн ба хэсэгчлэн дутагдах явдал юм"⁴ хэмээн тодорхойлсон байна.

ОХУ-ын эрдэмтэн хууль зүйн ухааны доктор, профессор В.И.Леушин, хууль зүйн ухааны доктор, профессор

¹ Нэр томъёоны хувьд "эрх зүйн хийдэл" бий "эрхийн хийдэл" гэж нэрлэсэн нь эрх чөлөө гэдэг бол боломж, эрх гэдэг нь боломжийн хэмжээ, нийгмийн харилцааг эрхээр зохицуулдаг, харин эрх зүй бол эрхийг судалдаг шинжлэх ухаан, хууль гэдэг бол нийгмийн эрхийн илрэх хэлбэр хэмээн үздэг зохиогчийн үзэл бодолтон холбоотой юм. //Д.Ү/

² "Шинжлэхүй" ХЗЦ-ийн багш, хууль зүйн ухааны магистр.

³ Д.Баярсайхан. Эрх зүйн онол. УБ., 1996 он. 83 дахь тал.

⁴ Ч.Нямсүрэн. Эрх зүй төрийн ерөнхий онолын зарим асуудал. УБ., 1995 он. 78 дахь тал, Н.Гантулга. Төр, эрх зүйн ерөнхий онол. УБ., 1998 он. 118 дахь тал.

В.Д.Перевалов нар бичихдээ: "Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд орж ирсэн нийгмийн харилцааг зохицуулахад шаардлагатай тодорхой эрх зүйн хэм хэмжээ дутагдахыг хууль тогтоомж дахь хийдэл гэнэ" гэжээ.¹

Эрхийн хийдэл нь ямагт позитив эрхийн хүрээнд гардаг бөгөөд харин төрөлх эрхийн хэм хэмжээ нь формаль тэгш байдлынхаа агуулга болон нийгмийн нөөц баялгийн хязгаарлагдмал байдлаар нөхцөлдөж ямар ч хийдэлгүй байдлаар тодорхойлогддог. Харин субъектив оюун санаа /төрийн/-ны оролцоотойгоор тогтоогдсон позитив эрх нь хүн бүрт тэгш боломжийг тэр бүр олгож чадаагүй бөгөөд зарим зохицуулагдах шаардлагатай нийгмийн харилцааг зохицуулалтгүй орхигдуулах нь элбэг байдаг. Ийнхүү орхигдуулснаас тэдний хооронд үүсдэг аяндаа зохицохгүй зөрчил нь шударга ёсонд нийцэхгүй арга хэрэгслээр шийдвэрлэгдэж, зүй ёсонд нийцэхгүй үр дагаварыг авчирдаг. Ингэснээр бодит тэгш байдлын агуулга зөрчигдөж, улмаар нийгэмд сахилга, дэг журамгүй байдал үүсэх аюулыг агуулж байдаг. Позитив эрхийн хүрээнд эрхийн хийдэл гардаг явдлыг субъектив оюун санааны хүч чадавхитай холбон үзэж болохоос гадна төрөлх эрх бол хийсвэр шинжтэй байдаг, харин позитив эрх бол илүү бодит шинжийг агуулж байдгаар бас тайлбарлаж болох юм.

Эрхийн хийдэл гэдэг бол эрх бүтээх үйл ажиллагаанд гарсан алдаа, дутагдлын улмаас эрхийн зохицуулалт шаардлагатай байгаа нийгмийн харилцаанууд зохицуулалтгүй орхигдож, эрхийн зарчмыг зөрчсөн сөрөг үр дагаварыг бий болгодог нийгмийн сөрөг үзэгдлийг хэлнэ.

Эрхийн хийдлийн шалтгаан нь хууль тогтоомж амьдралын хөгжлөөс хоцорсон эсвэл хууль тогтоох процессод зайлшгүй тооцож үзэх ёстой нөхцөл байдлуудыг тооцоолоогүй явдал байдаг байна.

Хууль зүйн ном зохиолд эртний Грекийн нэрт сэтгэгч Аристотель "эрхийн хийдлийг хэзээ ч хувиршгүй жам ёсны хуулиар шийдвэрлэх хэрэгтэй" гэж үзэж байсан талаар тэмдэглэсэн нь бий.² Эндээс позитив эрхийн хийдэл нь аль ч нийгэмд зайлшгүй байдаг нийгмийн сөрөг үзэгдэл бөгөөд

¹ Теория государства и права. Со автор. ред. В.М.Корельский, Д.В.Перевалов. М., 1998, стр 390.

² Ч.Нямсүрэн. Эрх зүйн төрийн ерөнхий онолын зарим асуудал. УБ., 1995 он. 77 дахь талд үзнэ үү.

түүнийг даван туулах, шийдвэрлэх арга замыг үе үеийн эрдэмтэн судлаачид эрж хайсаар ирснийг мэдэж болно. Позитив эрхийн илрэх хэлбэр нь төрөөс батлан гаргаж буй хууль тогтоомж байдаг учир эрхийн хийдлийг хууль тогтоомжоос эрж хайх хэрэгтэй болно. Өөрөөр хэлбэл, эрхийн хийдэл нь төрөөс батлан гаргасан хууль тогтоомжид тусгалаа олсон байдаг бөгөөд түүнийг одоо үйлчилж байгаа хууль тогтоомж болон эрхээр зохицуулагдах ёстой нийгмийн харилцаа хоёрын хоорондын харьцааг судлан шинжилсний үндсэн дээр нээн илрүүлж болох юм. Харин түүний илрэх түвшний хэмжээ нь тухайн улсын хөгжлийн царга, төрийн төлөвшлөөс хамаараад янз бүр байдаг.

Эдүгээгийн эрхийн онолд эрхийн хийдлийг эрх зүйг хэрэгжүүлэн биелүүлэх үйл явцтай холбоотойгоор авч үзэж судалдагтай миний бие бүрэн санал нийлэхгүй байгаа юм. Учир нь эрхийн хийдэл бол эрхийн хэм хэмжээг тогтоож өгөөгүйгээс, эрхийн зохицуулалт дутагдсанаас үүсэж байгаа нийгмийн сөрөг үзэгдэл болохоос нэгэнт батлагдаад гарчихсан хэм хэмжээг буруу ташаа хэрэгжүүлэн биелүүлснээс үүсэн гарч байгаа сөрөг үр дагавар биш юм. Эрх бүтээх үйл ажиллагааны явцад субъектив оюун санааны хүч чадавхи дутсанаас болж үүссэн эрхийн хийдлийг бол буруутгах аргагүй юм. Харин манай эрхийн ном зохиолуудад "дамжмал", "дараачийн", "уучилж болшгүй" гэх зэргээр нэрлэсэн сөрөг нөхцөл байдал нь бол энэхүү өгүүллийг бичигч миний бодоход эрхийн хийдэл биш харин эрхийн хэм хэмжээг хэрэгжүүлэн биелүүлэх явцад гарч байгаа эрх зүйн субъектив алдаанууд юм. Зарим тохиолдолд бүр гэм буруутай, эрхийн зөрчил ч байж болох талтай юм. Ямар нэг ашиг сонирхлын үүднээс эрхийн зохицуулалтыг буруу ташаа байдлаар тогтоох, түүнийг хэрэгжүүлэн биелүүлэх явцад буруугаар тайлбарлах, хэрэглэх зэрэг нь субъектүүдийн сөрөг үйл ажиллагаа болж хувирна. Үүнийг эрх зүйн хийдлээс ялгаж ойлгох шаардлагатай болов уу. Эрхийн хийдэл гэдэгт тухайн нэг нийгмийн харилцааг зохицуулсан эрхийн хэм хэмжээ огт байхгүй байхыг ойлгох бөгөөд манай орны зарим эрдэмтдийн тайлбарлаж байгаачлан нийгмийн харилцааг хагас дутуу /буруу Д.У./ зохицуулсан байдал нь бол хууль тогтоогч субъектийн буруутай үйл ажиллагааны үр дүнд бий болсон эрх зүйн алдаатай зохицуулалт юм. Өөрөөр хэлбэл, тодорхой нэг нийгмийн харилцаанд тодорхой нэг л эрхийн хэм хэмжээний зохицуулалт хэрэгтэй бөгөөд тэр зохицуулалт нь тогтоогдсон уу, үгүй юу,

хэрэв тогтоогдсон бол буруу юу, зөв үү гэдэг асуудал л яригдах ёстой болохоос бүрэн ба хагас дутуу зохицуулалт гэсэн ойлголт байж таарахгүй гэж үзэж байна. Тиймээс эрх зүйн хийдлийг а/ аливаа харилцааны зохицуулалт бүрэн дутагдах, б/ хагас дутуу зохицуулагдах гэсэн төрөлд ангилан авч үзэх шаардлагагүй юм. Тухайлбал, иргэн Б нь хүч хэрэглэн иргэн Ц-ийн эрүүл мэндэд хүнд гэмтэл учруулжээ. Энгийнээр тайлбарлавал, энэ хоёр нийгмийн гишүүний хооронд үүссэн нийгмийн харилцааг "Хүний эрүүл мэндэд хүч хэрэглэн хүнд гэмтэл учруулж болохгүй. Хэрэв үүнийг зөрчиж хүнд гэмтэл учруулбал тэдэн жил хүртэл хугацаагаар хорих ялаар шийтгэнэ" гэсэн гипотез, диспозиц, санкцаас бүрдсэн нэг л эрхийн хэм хэмжээгээр зохицуулсан байгаа юм. Аливаа эрхийн хэм хэмжээ нь эдгээр гурван элементийг заавал агуулсан байх шаардлагатай гэдэг дээр эрхийн онолын судлаачид бараг бүгд санал нэгддэг билээ. Эдгээр элементүүдийн аль нэг нь байхгүй тохиолдолд эрхийн хэм хэмжээ болж чадахгүй юм. Тэгэхээр аль нэг элементийг нь хууль тогтоогч хууль тогтоомжлоо тусгалгүй орхигдуулсан бол энэ нь хагас дутуу зохицуулалт биш, харин эрхийн хэм хэмжээгээр огт зохицуулаагүй буюу эрхийн хэм хэмжээ дутагдаж эрхийн хийдэл бий болж байгаа хэлбэр юм. Дашрамд хэлэхэд манай хууль тогтоох практикт сүүлийн үед хариуцлага /санки/-гүй тунхаглалын шинжтэй үүргүүдийг их хэмжээгээр хуульчилдаг болоод байгаа билээ. Өөрөөр хэлбэл, үүрэг болгосон, хориглосон шинжтэй хууль тогтоомжийн заалтууд их тааралддаг боловч тэдгээрийг биелүүлээгүй тохиолдолд хүлээлгэх хариуцлагын асуудлыг орхигдуулсан байх нь элбэг тохиолдох болжээ. Субъектив эрх бүрийн нөгөө талд хууль зүйн үүргийн тухай асуудал бодитойгоор оршиж байдаг бөгөөд үүрэг бүрийн ард үүргээ биелүүлээгүй тохиолдолд хүлээлгэх хариуцлагын асуудал заавал яригдах ёстой.

Өөрийн энэхүү эмпирик санаа бодолдоо үндэслэн би эрхийн хийдлийг даван туулах, шийдвэрлэх цорын ганц арга зам бол тухайн нийгмийн харилцаанд дутагдаж байгаа эрхийн зохицуулалтыг тогтоож өгөх буюу эрхийн хэм хэмжээг шинээр батлан мөрдүүлэх явдал юм гэсэн дүгнэлтэд хүрч байна. Харин эрхийн хийдлээс урьдчилан сэргийлэхийн тулд хууль бүтээх үйл ажиллагаагаа улам боловсронгуй болгох шаардлага зүй ёсоор тавигдана.

Эрдэмтэн судлаачид эрхийн хийдлийг шийдвэрлэх аргад

эрхийн хэм хэмжээ, зарчмыг төсөөтэй хэрэглэх зарчмыг хамааруулан авч үзсэнд бүрэн тал өгч болохгүй байгаа юм. Тухайн нийгмийн харилцааг зохицуулсан эрхийн хэм хэмжээ дутагдаж байгаа нөхцөлд хууль хамгаалах байгууллагын субъектүүд хууль тогтоомжийн заалтыг төсөөтэй хэрэглэх, тийнхүү төсөөтэй хэрэглэх хууль тогтоомжийн заалт байхгүй тохиолдолд эрхийн агуулга, зарчимд нийцүүлэн шийдвэрлэх эрхтэй байдаг хэдий ч тэдэнд ямар нэг хууль тогтоох эрх мэдэл байдаггүй билээ. Энэ бол бидний сонгосон эх газрын эрхийн тогтолцооны хэлбэрийн онцлог билээ. Гэтэл бас хэм хэмжээг нь төсөөтэй хэрэглэж болдоггүй эрхийн салбар /Эрүүгийн эрх/ байдаг. Түүнээс гадна төрөлх эрхийн агуулга, зарчимд нийцүүлэн аливаа асуудлыг шийдвэрлэнэ гэвэл хэдийгээр позитив эрхийг төрөлх эрхэд аль болох ойртсон байдалаар тодорхойлон тогтоохыг хичээдэг ч гэсэн үнэн хэрэг дээрээ тэс өөр хязгаарлалт, хориглолтыг тогтоосон байдаг учир позитив эрхийнхээ бусад хэм хэмжээнүүдийг үгүйсгэж, улмаар эрхийн тогтолцоо маань нурахад хүрч болзошгүй юм.

Харин бид Англо-Саксоны эрхийн тогтолцоонд хэрэглэгддэг шүүхийн прецедентийн тухай асуудлыг авч үзвэл дээрх бидний эрхийг төсөөтэй хэрэглэх зарчимтай агуулгын хувьд маш ялгаатай болохыг олж харж болно. Энэхүү шүүхийн прецедентийг хэрэглэж байгаа тохиолдолд нэг талаас тодорхой нэг хэрэг маргааныг шийдвэрлэж байгаа шүүхийн процесс боловч нөгөө талаас хууль тогтоох агуулгыг давхар агуулж, тэрхүү шүүхийн шийдвэр нь тухайн хэрэг маргаантай ижил дараагийн тохиолдолд хуулийн хүчин чадалтайгаар үйлчилдэг билээ. Тэгэхээр энэ бол тухайн нийгмийн харилцааг зохицуулсан эрхийн хэм хэмжээг шинээр тогтоож байгаа хэрэг болохоор энэ тохиолдолд эрхийн хийдлийг шийдвэрлэж чадлаа гэж үзэж болох юм. Гэвч энэ нь шүүхийн прецедент хэрэглэх нь эрхийн хийдлээс зайлсхийх зөв зүйтэй цорын ганц арга зам мөн гэсэн үг харахан биш юм.

Ром-Германы эрхийн тогтолцоонд хамаарагдах эрхийн тогтолцоотой улс орнууд сүүлийн үед өдөр ирэх тусам асар их шинэ агуулгаар баяжин нэмэгдэж байгаа нийгмийн харилцаануудыг бүтдийг нарийвчлан хуулиар зохицуулах боломж хомс болж байгаа учир ерөнхий зарчим, хандлагыг нь хуульчлан тогтоож өгөх чиглэлийг баримтлах болсныг бас дурдах хэрэгтэй юм.

Түүнчлэн манай зарим эрдэмтэд эрхийн хийдлийг хуулийн албан ёсны тайлбараар шийдвэрлэж болно гэж үзсэн байдаг.¹ Хэрэв ийм аргаар эрхийн хийдлийг даван туулах гэвэл маш аюултай, хамгийн бүдүүдэг алдаа болно гэж үзэж байна. Энэ нь тэр ч байтугай засаглалын эрх мэдлийн хуваарилалтын зарчим, төрийн төлөвшилд ч аюултай байж болох талтай. Хуулийн албан ёсны тайлбар хийнэ гэдэг нь хуулийн зүйл, заалтын агуулгыг хуулийнхаа хүрээнд тайлбарлах үйл явц болохоос эрх зүйн зохицуулалт дутагдсан нийгмийн харилцааг зохицуулалттай болгох, шинээр хууль тогтоох үйл явц байж хэрхэвч таарахгүй юм. Өөрөөр хэлбэл, хууль тогтоомжийн албан ёсны тайлбар нь хуулийг нэг мөр хэрэгжүүлэх зарчмыг хангах, нийгмийн харилцааг нэгэнт зохицуулж эхлээд байгаа хууль тогтоомжийг амьдралд хэрхэн зөв ойлгож, хэрэглэх тухай гарч байгаа акт болохоос тухайн нийгмийн харилцаанд дутагдаж байгаа эрхийн хэм хэмжээг тогтоож буй акт биш юм.

Сүүлийн жилүүдэд манай улсад эрх зүйн шинэтгэлийн хүрээнд хуулиуд олноороо шил шилээ даран ойр ойрхон гарах болсон нь нийгмийн зохицуулагдаагүй харилцааг зохицуулалттай болгож байгаа сайн талтай ч, цаг үеэ олоогүй, хууль зүйн арга техникийн хувьд алдаатай бүтээгдсэн, тооцож үзэх ёстой нөхцөл байдлуудыг бүрэн хамаарч чадаагүй хуулиуд нь нийгэмд үр дүнгээ өгөхөөсөө илүү сөрөг нөлөө үзүүлж үр дагавар авчрах нь их болжээ.

Хуулийг бүтээхдээ байх ёстой шаардлагыг нь байгаа бодит байдалд нь тулгуурлан томъёолох замаар гаргадаг байна. Ингэхдээ тухайн үндэсний онцлог, нийгмийн хөгжлийн түвшин, боломж нөхцөл, хүний эрхийн байдлыг зайлшгүй харгалздаг. Үүний хамт дэлхийн хөгжингүй ба хөгжиж буй орнуудын нийтлэг жишиг, түгээмэл хандлагыг ч бодолцсон байх учиртай. Эдгээр зарчим, үндэслэл, зүй тогтлыг тооцохгүйгээр хуулийг "механикаар" зохион гаргавал тэр нь олон нийтийн нэрлэж заншсанаар "хуулийн цоорхой" буюу эрх зүйн томъёологдсон "эрхийн хийдэл" гэгч сөрөг үзэгдлийг бий болгоно.

Нийгмийн социалист байгууллаас зах зээлийн эдийн засаг бүхий нийгэмд шилжин ороод удаагүй байгаа манай орны эрхийн тогтолцооны хувьд эрхийн хийдлийн асуудал нилээд

¹ Ч.Нямсүрэн. Эрх зүйн төрийн ерөнхий онолын зарим асуудал. УБ., 1995 он. 78 дахь талд үгнэ үү.

хуулиуд цаг хугацааны шалгуураар орж, түүний зохицуулалтын агуулга нь нилээд хэмжээгээр танигдаж мэдэгдсэн юм. Эрхийн хийдэл ил гарч, нилээд ноштой үр дагавар бий болгож эхэлсэн үе гэж үзэж болно.

Энэ үед хууль тогтоох ажиллагаа хямралд орж, гарсан хуулиуд нь илт хоорондоо зөрчилдөх болсон төдийгүй, нэг байгууллага, нэг хувь хүнд зориулж хууль үйлдвэрлэж, "хуулийн цоорхой"-г хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах замаар шийдвэрлэх гэсэн оролдлого нилээд гарах болсон юм.

Энэ үед хууль тогтоогч субъектийн мэргэшлийн чанар нь алдагдаж, эрх зүй ба хуулийн хоорондын харилцааг эс тоосноос болж хууль зүйн ач холбогдол бүхий шинжлэх ухааны нэр томъёонууд нь хуулийнхаа заалттай зөрчилдөж хуульчид ч өөрсдөө ойлгож хэрэглэж чадахаргүй хуулиуд бүтээгдэх болсон байна.

Түүнчлэн тодорхой нэг субъектийн ашиг сонирхлын үүднээс зориудийн "хуулийн цоорхой" үүсгэх, эсвэл зориудын буруу зохицуулалттай хууль гаргах, эрхийн хийдэл гарч болзошгүй нөхцөл байдлыг таслан зогсоохгүй байх явдал зарим үед хууль тогтоогчийн зүгээс ажиглагдаж байлаа.

Эрх хийдэлтэй байх нь торны завсраар уначих боломжтой жижигхэн бие /сэтгэл/-тэй шударга биш хүмүүст, эсвэл торны энгийн нүхээр хуруу нь багтан орж хүчтэй атгах боломжгүй үлэмж биетнүүдэд л ашигтай байдаг. Аливаа гэмт хэрэг, зөрчлийг томоохон албан тушаалтан үйлдээд хариуцлага хүлээхэд хүрвэл "хуулийн цоорхойг" ашиглан бултах гэж оролддог нь өнөөдөр нэгэнт зуршил болоод байна. Эрхийн шинэтгэлийг "эрчимтэй" хийхийг нийгмийн амьдрал, зохицуулалтгүй байгаа олон харилцаанууд биднээс шаардаж байгаа боловч бидний зохицуулчихсан гэж бодож байгаа зохицуулалтгүй орхигдсон бусад харилцаанууд эрхийн шинэтгэлийг бас "чанартай" хийхийг шаардсаар байгаа билээ.

Тэгэхээр эрхийн шинэтгэлийг эрчимтэй бас чанартай хийхэд бидэнд ямар бэрхшээл байна вэ? гэвэл, хууль бүтээх үйл ажиллагааны бүх үе шатанд эрх зүйн эрдэмтдийн хүч оролцоог бүрэн дайчилж, боловсон хүчний зөв бодлого баримтлан, хууль тогтоогчийн мэргэшсэн чанарыг дээшлүүлэх, товчхон хэлбэл, хууль бүтээх үйл ажиллагаагаа цаашид улам боловсронгуй болгох шаардлага тулгараад байна.

МОНГОЛ ДАХЬ ИРГЭНИЙ НИЙГМИЙН ТӨЛӨВШЛИЙН ҮНДЭСНИЙ ЗАГВАРЫН ОНОЛ-ПРАКТИКИЙН АСУУДАЛД

© 1999 он. Гэлэгшиллийн ЧУЛУУНБААТАР¹

Иргэний нийгэм бол хүн төрөлхтний түүхэн жам ёсны үйл явцын хүрээнээ дэлхийн жишиг, ерөнхий хандлагын зүй ёсны үр дүн болон төлөвшиж буй нийгэм-иргэншлийн нэгдмэл уг чанар бүхий бие даасан тогтолцоо мөн. Түүний үндэс эдүгээ дэлхийн тэргүүний хөгжилтэй улс орнуудын нийгмийн практикт хэдийнээ тавигдаж, орчин үеийн иргэншилт улс түмнүүдийн хөгжлийн ирээдүйн чиг баримжаа болж байна. Энэ утгаараа иргэний нийгэм бүс нутаг, улс үндэстэн бүрийн нийгмийн амьдралд төлөвшин тогтохдоо олон янзын хувилбар, үндэсний загваруудтай байх нь эргэлзээгүй. Аль ч улс үндэстэн иргэний нийгэмд хүрэх замдаа харьяалагдаж буй бүс нутгийнхаа хэмжээнд үүсэн хөгжиж буй өвөрмөц хувилбарыг түшиглэсэн үндэсний бие даасан загварыг бүтээх нь тухайн ард түмний туурга тусгаар тогтнон хөгжиж, хүн төрөлхтний иргэншлийн хөгжлийн нийтлэг сан хөмрөгт хувь нэмрээ оруулж буйн баталгаа мөн.

Мэдээлийн болон технологи, худалдаа хамтын ажиллагааны хамгийн эрчимтэй сүлжээгээр холбогдож, улс хоорондын олон талт харилцаанд газар зүйн байрлалаас шалтгаалсан саад бэрхшээл үлэмж багассан өнөөгийн олон хэмжээст дэлхий ертөнцөд нийгэм-иргэншлийн ялгаа бүхий хувилбар, бие даасан загварын тухай асуудал нилээд өөрийн утга учиртай болоод байна. Орчин үед иргэний нийгэм төлөвшинх явцад янз бүрийн хувилбар хийгээд үндэсний загварууд үүсэн хөгжих нь зарим нэг хүчин зүйл дээр нөхцөлдөж түүхэн ёсоор зайлшгүй болж байна гэж үзэх үндэстэй юм.

Хүн төрөлхтний түүхэн үйл явцын их масштабын шатлалаар дэлхий дахины хэмжээнд нийгэм-иргэншлийн хөгжлийн хүрсэн төвшнөөрөө ялгаа бүхий бүс нутгууд оршоор байгаа бөгөөд тэрхүү бүс нутаг бүрийн хүрээнд төлөвшин бүрэлдэж буй нийгэм-иргэншлийн тогтолцоо нь ерөнхий

¹ ШУА-ийн Философи, сошиологи, эрхний хүрээлэнгийн захирал, доктор /Ph/.

хандлага, язгуур жишгийнхээ шинж байдлаар адил төсөөтэй байхын зэрэгцээ хэлбэр, зохион байгуулалт, үйлчлэн орших арга механизмныхаа талаас ялгаатай хэвээр байна. Энэ нь нийтлэг шинжтэй үйл явц бүс нутгийн онцлог бүхий Дорнод Европын, Америк-Канадын, Япон-Зүүн өмнөд Азийн гэх мэт хувилбаруудтайгаар хэрэгжих явдлыг нөхцөлдүүлж байгаа болно. Үүний зэрэгцээ нэг бүс нутгийн хүрээнд харьяалагдаж буй улс орнууд ч дотроо хөгжлийн өөр өөр төвшинтэй, үндэсний өвөрмөц онцлогтой байна. Энд нийгэм-иргэншлийн тогтолцоо хийгээд иргэний нийгмийн төлөвшил нь ард түмэн бүрийн үндэсний өвөрмөц онцлогийг тусгасан Америкийн, Оросын, Японы, Монголын гэх мэт үндэсний загварууд үүсэн хөгжих суурь дэвсгэр агуулагдаж байгаа болно. Орчин үед дэлхийн янз бүрийн бүс нутгуудад бие даасан үйлдвэрлэл, эдийн засгийн хүчирхэг төвүүд үүсэн хөгжиж байна. Ийм төвүүдийн хүрээнд шашин-соёлын болон нийгэм-иргэншлийн тогтолцооны бие даасан хувилбар, тэнд харьяалалтай ард түмний амьдралд хөгжлийн үндэсний загварууд үүсэх үйл явц өрнөж байна.

Нийгмийн хөгжлийн хувилбар, загварын тухай асуудал зөвхөн өнөөгийн шатны үзэгдэл гэж үзвэл ташаа ойлголт болно. Түүнд түүхийн гүнзгий сурвалж бий.

Хүний нийгмийн хөгжлийн бүх түүх үндсэндээ түүхийн янз бүрийн субъектүүдээр дамжин бүтээгдсэн хувилбар, загваруудын гинжин хэлхээ байсан гэж үзэж болох үндэстэй. Дэлхийн түүхийг их масштабын түвшинд хамаарч судалгаа хийсэн томоохон сэтгэгчдын бүтээлүүдэд нийгэм-иргэншлийн үйл явцыг үечлэн тайлбарласан эдийн төдий онол, баримтлал байдаг нь чухамдаа хөгжлийн янз бүрийн хувилбар, загваруудын үзэл санааг агуулж байдаг билээ. Жишээлбэл, К.Маркс формаций онолын үүднээс хүний нийгмийн хөгжлийн түүхийг их масштабын шатдлаар үечлэхдээ "...хүн байгалиас хараат нийгэм, хүн хүнээсээ хараат нийгэм, хүн зуунаас ч хараат бус нийгэм" гэсэн бол Улс төр, эдийн засгийн ухааныг шүүмжлэх нь зохиолын оршилдоо "эртний Грек-Ромын, феодалын, орчин үеийн" гэх мэтээр ангилсан байдаг. Үүний эхний үечлэлд иргэний нийгмийн хувилбар, загвартай холбон үзэж болох нийгэм-иргэншлийн аспект түлхүү ажиглагдаж байхад хоёр дахь нь бүхэлдээ нийгэм-эдийн засгийн формацийн шаталсан хувилбарт хөгжлийн үндсийг тодорхойлжээ.

АНУ-ын угсаатны зүйч, түүхч Люис Генри Морган XIX

зууны дундуур хүн төрөлхтөн нийгэм-иргэншлийн хөгжлийг зэрлэг, бүдүүлэг, соёлт гэсэн гурван үе болгон ангилж, ангилал тус бүрд дээд, доод дунд шатуудыг гаргаж байсан хийгээд мөн У.Ростоугийн ололтын таван үечлэл бүхий онол, германы социологич О.Шпенглерийн иргэншлийн хөгжлийн гурван үе, Английн түүхч А.Тойнбийн ердийн нийгэм ба иргэншлийн төрлүүд, амьд ба сөнөсөн иргэншлийн тухай ойлголтууд,¹ К.Ясперсийн түүхэн хөгжлийн үндсэн замнал хийгээд түүний янз бүрийн хувилбаруудын талаарх ерөнхий бүдүүвч² зэрэг нь хүний нийгмийн хөгжлийн түүхийн нэгдмэл хийгээд олон талтай үйл явц аль нэг бүс нутаг, улс үндэстний амьдралд биежин хэрэгжихдээ янз бүрийн үе шатанд өөр өөр загвартай хөгжиж ирснийг гэрчлэн харуулж байна.

Бүс нутгийн хэмжээнд болон түүний доторх улс үндэстнүүдийн нийгэм-иргэншлийн хөгжлийн онцлогийг тусгасан хөгжлийн бие даасан хувилбар, загвар байсан тухай Ази, дорно дахины судалгааны бүтээлүүдэд олонтаа тусгагдсан байагийг бид мэднэ. Оросын эрдэмтэн А.Н.Гумилев, И.Я.Залаткин, В.Я.Владимириов, Францын эрдэмтэн Ш.Монтескье нарын бүтээлүүдэд³ нүүдэлчид болон Азийн бусад ард түмний түүхэн хөгжлийн онцлогийг тусгасан хөгжлийн хувилбар загварын тухай санаа дүгнэлт цөөнгүй тааралдаг.

Хүн төрөлхтний нийгэм-иргэншлийн хөгжлийн түүхэн практик, тэдгээрийн талаарх мэргэд сэтгэгчдийн бүтээсэн шаштираас үзэхэд хөгжлийн аливаа хувилбар загвар нь түүхэн туршлагыг нэгтгэн дүгнэж боловсруулсан тодорхой нэг онол, арга зүй үзэл баримтлалд тулгуурлаж байдаг нь илэрхий байна. Эдүгээ орчин үеийн иргэний нийгмийн төлөвшлийн үйл явцыг судлахад ямар нэг байдлаар суурь баримжаа болохуйц нийгэм-улс төрийн шинжтэй хоёр гол үзэл баримтлал байна гэж үзэж болох юм.

Нэг. Техникийн гарвалтай иргэншлийн хөгжлийн түүхэн явцад капиталист нийгэм-эдийн засгийн формацийг өөрөөс нь ургуулан шинэтгэх замаар арчилал, зах зээлийн бие даасан тогтолцоог үүсгэн хөгжүүлж, тэр суурин дээрээ иргэний

¹ А.Тойнби. "Постижение истории" М., 1996 г. стр 28-29, 68-69, 71.

² К.Ясперс. "Смысл и назначение истории" М., 1994 г. стр 56, 70-72.

³ А.Я.Залаткин, "Основные закономерности феодализма у кочевых скотоводческих народов" и кн. "Типы общественных отношений на Востоке в средние века" М., 1982 г. стр 265.

нийгмийн үндсийг төлөвшүүлж буй Европ, Америкийн тэргүүний хөгжилтэй орнуудын бий болгосон хувилбар, хөгжлийн одоогийн загварыг тусгасан онолын нэгэн үзэл баримтлал байна. Үүнийг Өрнөдийн ихэнх эрдэмтэд хүн төрөлдхтний хөгжлийн түүхэн жам ёсны үйл явцын илэрхийлэл гэж үздэг.

XVIII зууны үед амьдарч байсан Шотландын эдийн засагч Адам Смит үндсийг нь тавьж, Альфред Маршалл, Ф.Хакс, Мидальтон Фридман нарын үргэлжлүүлэн боловсруулсан энэ үзэл баримтлалын гол агуулга нь хувийн үйлдвэр, чөлөөт худалдааг бүх талаар дэмжиж эдийн засаг, нийгмийн хөгжилд төрийн гүйцэтгэсэн үүрэг, оролцоог ихээхэн хязгаарладаг юм. Үүгээрээ орчин үеийн иргэний нийгмийн төлөвшилд ихээхэн орон зайг нээж өгдөг. Өрнөдийн орнуудын өндөр хөгжлийн нэг гол хүчин зүйл энэ юм. Өнөө үед хөгжлийнхөө ирээдүйн хувилбар, загварыг сонгох шатанд буй дэлхийн олон улс орон үүнийг анхааран судалж сонголтын баримжаа болгож байна. Хөгжлийн ийм хувилбар, загварын үзэл баримтлалыг АНУ-д Бүтэ Найрамдах нам, Германд Христосын ардчилсан нам, Англид Консерватив нам, Японд либерал ардчилсан нам зэрэг улс төрийн нөлөө бүхий хүчнүүд баримталж бүс нутгийнхаа болон улс орныхоо нийгэм-иргэншлийн амьдралд хэрэгжүүлж байдаг.

Аливаа улс үндэстэн хөгжлийн энэ үзэл баримтлалыг удирдлага болговол эдийн засгийн өсөлтийн хурцныг харьцангуй богино хугацаанд нэмэгдүүлж, зохих үр дүнд хүрдэг боловч нийгмийн хүмүүнлэгийн хүрээ, социаль хөгжлийн хувьд хури асууялууд хуримтлагдаж, энэ чиглэлээр хөгжлийн удаашрал гарч эхэлдэг байна. Энэ утгаараа дурьдсан үзэл баримтлалыг иргэний нийгмийн төлөвшлийн хамгийн оновчтой бөгөөд ирээдүйтэй баримжаа болно гэж туйлашруудан ойлгож болохгүй юм. Сонголт хийхэд дэлхийн ирээдүйтэй чиг хандлага, тухайн бүс нутгийн болон улс үндэстний түүхэн уламжлал, өвөрмөц онцлогийг харуулсан маш нарийн тооцоо судалгаа, зөв оновчтой бодлого, үйл ажиллагаа шаардагдана.

Дээрх үзэл баримтлал нь үүсэл, төлөвшлийн түүхэн агуулгаараа Өрнөдийн орнуудад эхэлж хөгжлийн боловсронгуй төвшинд хүрсэн боловч хэрэгжиж биежих прагматик утгаараа бол дэлхий нийтийн хөгжлийн ерөнхий хандлагыг илэрхийлж байгаа болохоор түүнийг аль нэг бүс нутаг юм уу улс оронд

бүрэн тохирно, эсвэл тохирохгүй гэж механикаар хандах зүйл нийцэхгүй. Гэгцхүү цаг үеийг олж онцлогтоо нийцсэн хэлбэрээр баримжаа болгон бүтээлчээр хандах нь чухал.

Хоёр. Үзэл баримтлалын дээр дурьдсан шугамыг эсэргүүцэн сөрсөн өөр нэг үзэл баримтлалын үндсийг Германы их сэтгэгч К.Маркс тавьжээ. Үүний гол агуулга бол төрийн зөв зохицуулалт, төвлөрсөн төлөвлөгөө нь эдийн засаг, нийгмийн тулгуур хүчин зүйл гэж үзэх явдал мөн. Маркс капитализмын /тухайн үеийн/ эдийн засгийн хүмүүнлэг энэрэнгүй үзэл, нийгмийн шударга ёсны зарчмын байрнаас задлан шинжлээд ийм дүгнэлтэд хүрсэн байна. XX зууны эхэнд Оросын хувьсгалт онолч В.И.Ленин, Английн эдийн засагч Жон Кейнс нар энэ үзэл баримтлалд шинэтгэл хийсэн хоёр өөр хувилбарыг бий болгожээ. В.И.Лениний хийсэн шинэтгэл, тайлбарын дагуу хийсэн нийгмийн туршилт 70 жил болоод явцдаа явцууран гажуудаж мухардмал байдалд орлоо. Хэрэв 1920-иод оны дунд үед Ленин өөрийнхөө үзэл баримтлалд хийж эхлээд гүйцээж амжаагүй шинэтгэл, тодотголыг гүйцээн үргэлжлүүлж хэрэглэсэн бол үйл явцын өрнөлт, хувь заяа өнөөдрийнхөөс арай өөр байж ч болох байсныг үгүйсгэх аргагүй.

Кейнсийн хийсэн шинэтгэлийн агуулга нь үндэсний орлого, хөрөнгө оруулалт, ажилгүйдэл, хуримтал зэрэг макро эдийн засгийн төвшинд төрийн зохицуулалтын үүрэг, оролцоог онолын талаар зохистой үндэслэхэд чиглэж байлаа. Тэгээд ч энэ онол 1929-1933 онд дэлхий дахиныг хамарсан нийгэм эдийн засгийн хямарлыг гэтлэн давахад гол түлхэц болжээ. Өнөө үед Р.Солоу нарын онолчид уг онолыг цаашид хөгжүүлэн нарийн зохицуулалтыг нийгэм-иргэншлийн хөгжилд зохистой хэрэглэх арга механизмыг судлан боловсруулж байна. Эл үзэл баримтлал орчин үеийн хөгжилтэй орнуудын нийгэм-улс төрийн амьдралд өргөн хэрэглэгдэж байгаа юм. АНУ-ын ардчилсан нам, Европ, Канад, Японд социалист болон социал-демократ намууд ерөнхийдөө энэ үзэл баримтлалыг баримтлан нийгэм улс төрийн үйл ажиллагаа явуулдаг. Нийгмийн хөгжлийн хүмүүнлэгийн хүрээний сошиаль асуудлуудыг шийдвэрлэхэд голлон анхаардаг шинжээрээ иргэний нийгмийн хүмүүнлэг, энэрэнгүй шинж, шударга ёсны харилцаанд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Харин нийгмийн амьдрал, ялангуяа эдийн засагт төрийн оролцоог чухалчилдаг талаасаа бол иргэний нийгмийн сонгодог утганд төдий л нийцтэй биш талтай. Дорно дахины улс орнуудын

хувьд бол түүхэн ба үндэсний уламжлалд нь нилээд ойр учраас хөгжлийн сонголт хийхэд нь дээр дурьдсан либерал чиглэлийн үзэл баримтлалаас илүү нийштэй байж болох юм.

Арга зүйн нийтлэг учир холбогдол бүхий дээрх хоёр үзэл баримтлал тодорхой нэг улс үндэстний нийгэм-иргэншлийн тогтолцооны хөгжлийн хүрээнд зэрэгцэн үйлчилж хөгжлийн үе шатуудаар нөлөөллийн хэмжээ нь харилцан солигдох үйл явц орчин үеийн иргэний ардчилсан нийгмийн нөхцөлд зүй тогтлын шинжтэй болоод байна гэж үзэж болно. Учир нь хөгжлийн энэ хоёр үзэл баримтлалын аль аль нь онол, арга зүйн ерөнхий зарчмуудаараа нэг нь нөгөөгийнхөө сул буюу сөрөг талыг нөхөн сэлбэж харилцан баяжуулж байдаг. Энэ нь нийгмийн шинжилгээний ерөнхий онолын хувьд бол формацийн хийгээд иргэншлийн хандлагын зохистой хослол, нийгэм улс төрийн практикийн хувьд эдийн засаг, нийгмийн үйл явцын нэгдлийг илэрхийлж байдагтай холбоотой юм.

Иргэний нийгмийн хувилбар, үндэсний загварууд үүсэн хөгжихөд орчин үеийн нийгмийн хөгжлийн интеграци, дифференциацийн үйл явцыг дагалдан дэлхийн иргэншлийн сүлжээнд шинээр үүсэн тогтож буй эдийн засаг, нийгэм, цэрэг-улс төрийн бие даасан төвүүд бодитой нөлөө үзүүлэх хандлагатай байна. Өнөөдөр Америк тивд АНУ, Канад, Мексикээр төвөлсөн хүчирхэг бие даасан холбоо нэгэнт бий боллоо. Европод энэ зууны эцэс гэхэд нэг гадаад бодлоготой, нэг мөнгөн тэмдэгттэй, хил гаалийн болон нийгэм-улс төрийн нэгдсэн тогтолцоотой "Нэгдмэл улс" байгуулагдах нь улам бүр тодорхой болоод байна. Турк, Казахстангаар төвөлсөн Европын холбоо буюу бие даасан хөгжлийн төв үүсэх хандлага ажиглагдаж ирлээ. Ази тивд цөмийн зэвсэгтэй дөрвөн/АНУ, ОХУ, Хятад, БНКазах улс/ улсын зэрэгцээ худалдаа санхүүгийн том гүрэн Энэтхэг, Зүүн өмнөд Азид Вьетнам, Индонез тодорч 10-15 жилийн дараа дэлхийн энэ өнцөгт Европын холбоо шиг Зүүн өмнөд Азийн интеграц үүсэхийг үгүйсгэх аргагүй байна. Ойрын үед нэгдмэл Солонгос Улс бий болж хөгжвөл Зүүн хойд Азид бас нэгэн хөгжлийн төв буй болохыг ч бас үгүйсгэх аргагүй юм.

Дэлхийн хөгжлийн шинээр буй болж байгаа энэхүү дүр төрх нь нэг талаас, геополитекийн ноо шинэ асуудлуудыг үүсгэж, олон улсын харилцаа олон туйлтай, нарийн нийлмэл шинжтэй болохыг харуулж байгаа бөгөөд нөгөө талаас хөгжлийн

бол Японы хөгжлийн загварын гол сүнс нь юм. "Нээлттэй хаалга" гэдэг бол харьяангүй ойлголт. Юуны өмнө хаалгаа хэнд, юунд нээж, хэнээс, юунаас хаах, хэзээ хааж, хэзээ нээх зэргийг маш нарийн тооцох ёстой аж. Япончууд дэлхийн хамгийн өндөр хөгжсөн техник, технологи, оюуны үйлдвэрлэлийн хамгийн өндөр түвшинд хүрсэн ололтод л хаалгаа нэгэн зэрэг, адил болзолтойгоор нээжээ. Үүнийхээ үрээр Япон Өрнөдийн аль нэг орны нөлөөнд ороогүй юм. Тэд эдгээр орноос зөвхөн техник, технологи төдий биш соёл, иргэншлийн ололтыг нь тодорхой шалгуур шаардлагатайгаар авч хэрэглэжээ. Шалгуур, шаардлагын агуулга нь тэдний үндэсний уламжлал, зан заншил, соёл, ёс суртахуунд харшлахгүй байх явдлаар тодорхойлогдож байсан гэж үзэж болно. Ийм ч учраас Японы хөгжлийн загварыг япон хүний сэтгэлийн тэнхээ, уйгагүй хөдөлмөр, даруу зан, нягт нямбай амьдрал, эвсэл хамтач зуршил зэрэг Дорно дахины уламжлалт нийгэмтэй холбогдох онцлоггүйгээр төсөөлөх аргагүй юм. Энэ утгаар авч үзвэл олон зууны түүхтэй нүүдлийн сонгодог соёл, нийгэм-иргэншлийнхээ дэвшлтэт өвийг сэргээж түүхийн нэгэн цаг үед Монгол их гүрний буй болгож бүтээсэн хөгжлийн хувилбар загвараар баримжаалсан үзэл баримтлалаар хөгжих тухай манай нийгмийн сэтгэлгээнд оршиж буй хандлагыг буруутгах аргагүй мэт санагдана.

Өнөөдөр дэлхий ертөнцөд олон арван иргэншлийн үлэмж нарийн сүлжээ үйлчилж, тэр нь улс үндэстэн, бүс нутаг бүрийн нийгэм-иргэншлийн хөгжлийн загварт тодорхой байдлаар нөлөөлж байна. Иргэншлийн олон шалгуур үзүүлэлтээр олон хэв маяг болгон ангилдаг. Тухайлбал, а/ газар зүйн байрлал, тивийн харьяаллаар нь Өрнийн, Дорнын, Ази, Европ, Америкийн гэх мэт, б/ Бүс нутгийн байдлаар нь Дорнод европын, Ойрхи дорнодын, Евро Азийн, Зүүн өмнөт, Зүүн хойд Азийн гэх мэт, в/ Аж төрөх ёсны хэлбэр, амьдралын хэв маягаар нь нүүдлийн ба суурин, уламжлалт ба орчин үеийн гэх мэт, г/ Оюуны соёл, шашины байдлаар нь Барууны, Конфуцийн, Японы, Лалын, Славян-ортодокс, Латин-Америкийн, Африкийн гэх мэтээр ангилах явдал орчин үеийн нийгэм, улс төрийн ном зохиолд түгээмэл тохиолддог. Энэ бол өнөөдөр хүн төрөлхтний нийгэм-иргэншлийн хөгжийн аль ч асуудлыг иргэншлийн сүлжээнээс ангид авч үзэх аргагүй байгаагийн тусгал юм. Иргэншлийн харьяангүй бие даасан

шинжтэй хэв маягууд үйлчлэн оршиж, тэдгээр нь ард түмэн бүрийн нийгмийн амьдралын ерөнхий дүр төрхийг тодорхойлоход нөлөөтэй байгаа учраас иргэний нийгмийн загвар, хувилбаруудын төлөвшил ч түүнээс олон талаар хамаарах нь ойлгомжтой. Орчин үеийн нийгэм судлалд, ялангуяа Монгол орны нөхцөлд иргэншлийн хөгжлийн ирээдүйг улс орныхоо онцлогтой холбон ойлгох талаар наад зах нь гурван янзын байр суурь илэрч байна. Судлаачдын нэг хэсэг нь Монголчуудын уламжлалт буюу нүүдлийн иргэншлийг бүрэн үгүйсгэж, Өрнөдийн иргэншлийг хөгжлийн баримжаа болгохыг уриалж¹ байхад нөгөө хэсэг нь Өрнөдийн техникийн гарвартай иргэншлээс татгалзаж Дорно дахины хөгжлийн зам, нүүдлийн сонгодог иргэншилд түлхүү ач холбогдол өгч байна.² Гурав дахь хэсэг нь хоёр иргэншлийн зохистой хослолын тухай санааг голлон барьж байх жишээтэй. Энэ бол судалгааны бие даасан тусгай асуудал. Бид энд зөвхөн иргэний нийгмийн үндэсний загвар үүсч хөгжихөд иргэншлийн нөлөө багагүй болохыг тэмдэглэх зорилгоор дурьдав. Бидний хувьд гурав дахь байр суурийг илүү оновчтой гэж үздэг. Иргэншил бол аль ч ард түмний хамгийн тогтвортой гол шинжүүдийн нийлбэр цогц мөн. Гэхдээ энэ ямар ч өөрчлөлтийг хүлээж авахгүй хөшүүн шарцанги зүйл огт биш.

АНУ-ын Харвардын их сургуулийн профессор Самуэл П. Хантингтон ирээдүйд "... дэлхийн бодлогын зарчмын сөргөлдөөн нь янз бүрийн соёл иргэншилтэй үндэстэн бүлгүүдийн хооронд үүсэх болно"³ гэсэн нь санамсаргүй зүйл биш юм. Түүнийхээр ойрын ирээдүйд дэлхий бүхэлдээ 7-8 бие даасан иргэншлийн харилцааны талбар болох ажээ. Энэ профессорын хийж буй дүгнэлттэй олон янзын санаа дэвшүүлэн ярих боломжтой хэдий ч бид энэ удаад зөвхөн иргэний нийгмийн төлөвшлийн үйл явц олон янзын загвар, хувилбаруудтайгаар хөгжихийн нэг үндэс болгон түүнээс ишлэл хийв.

Дээр дурдсан зүйлүүдээс үзэхэд иргэний нийгэмд хүрэх ард түмэн бүрийн зам нь олон янзын хувилбар, үндэсний

¹ Б.Багчүлүүн. Соёл иргэншил нүүдэл хоёр хосолдог уу? "АЭ" сонин, 1997 он, №44.

² Н.Хавх. "Монголчуудын соёл иргэншлийн гүн ухаан", УБ., 1995 он, 141 дэх тал.

³ "Эрх үндэс" сонин, 1993 он, №32.

загваруудтай байх нь тодорхой байна. Хувилбар, загвар бүр өөрийн өвөрмөц онцлогтой байх бөгөөд тэдгээрийг нэг бүрчлэн урьдаас томъёолж гаргах аргагүй юм. Харин онол, үзэл баримтлалын нийтлэг баримжаа хийгээд хувилбар загварыг зайлшгүй болгон буй хүчин зүйлүүдийг иш үндэс болгон тэдгээрийн мөн чанар, онцлогийг нь судлан боловсруулахад анхаарах ерөнхий зарчмуудыг тоймлон гаргаж болно. Уг зарчмуудын үндсэн шаардлага нь иргэний нийгмийн олон хувилбар, үндэсний загварууд аль нэг сонгодог бүдүүвчийг шууд хуулбарлах замаар ч биш, үндэсний онцлог, уламжлал бүхнийг ягштал баримтлах замаар ч биш, гагцхүү дэлхийн хөгжлийн нийтлэг хандлагаар нөхцөлдсөн улс түмний нийгэм-иргэншлийн бодит практикаас үндэслэдэг явдал мөн.

Хүн төрөлхтний түүхэнд үе үе тохиолддог огцом их өөрчлөлтийн хүрээнээ зохицон дэвшлийн зам мөрийг олох нь туурга тусгаар улс үндэстний түүхэн зайлшгүй үүрэг байдаг. Монгол Улс XXI зууны босгон дээр нийгмээ эрс өөрчлөх замыг сонгохдоо хүмүүнлэг иргэний ардчилсан нийгмийг эрхэм зорилгоо болгосон. Зорилгыг ямар ч утгаар ойлголоо гэсэн ирээдүйг тодорхойлдог. Орчин үеийн ирээдүй судлалд /футурологи/ шууд, ойрын, алсын гэж ангилдаг. Ийм ангилал харьцангуй шинжтэй. Хүний нийгэм уламжлал, шинэчлэлийн залгамж холбоогоор хөгждөг учраас ирээдүйг зөвхөн тодорхой зорилгоор л таслан баримжаалж байна. Иргэний ардчилсан нийгэм бол өнөөгийн Монголын шууд, ойрын болон алсын ирээдүйн залгамж холбоог илэрхийлсэн ерөнхий зорилго мөн. Энэ утгаараа түүнд хөгжиж хүрэх зам нь өвөрмөц загвартай байхын зэрэгцээ тодорхой үе шаттай байх болно. Иргэний нийгмийн хөгжил төлөвшлийн аливаа асуудлыг, юуны өмнө улс төрийн амьдралын тодорхой үзэгдэлүүдийг ардчилалтай холбон авч үздэг нь санамсаргүй хэрэг бишээ.

Байгалиас хүмүүн бүрт ажил тэгшээр заяасан сэтгэж үйлдэх чадвар, хэл яриагаар өөр хоорондоо нэвтрэлцэх чанар бол ардчиллын хамгийн анхдагч нөхцөл юм. Хэл, сэтгэхүй, үйл хөдлөл нь хөгжлийн тодорхой шатанд, тодруулбал, эртний хүй нэгдэл, овог, аймгийн үеэс зохицуулалтын ямар нэг арга, зарчмыг бий болгож ирэв. Янз бүрийн газар орон дахь ийм зохицуулалтын нийт хүн төрөлхтөнд хамаарах арга зарчмын нийлбэр цогцыг ардчилал хэмээн нэрлэж болно. Харин ардчилал хаана, хөгжлийн ямар шатанд, ямар хэлбэр, агуулгатай

болж байсныг гаргах гэвэл уртын урт түүх хөврөх болно. Гагцхүү ардчилал бол сэтгэхүй, үйл хөдлөлийн тасралтгүй процесст үүсдэг нийгмийн харилцааны зохицуулалтын аргачилсан зарчим мөн гэсэн улс төр, философийн энэхүү түгээмэл утга л эдүгээ бидний үед нилээд цэгцрэн уламжлагдаж ирсэн гэдэг гол санааг энд онцлууштай.

Бидний ярьж буй "аргачилсан зарчим" хэмээх нь эзэн биегүй хийсвэр ухагдахуун. Энэ нь биет субъект, тухайлбал тодорхой хувь хүн, ард түмний амьд үйл ажиллагаанд биежин бодит зүйл болдог. Тэгэхдээ хүний үйл ажиллагааны хамгийн энгийн хэлбэрээс эхлээд төрийн засаглал хүртэл өргөн хүрээг хамарна. Хөгжлийн ийм бодит байдлыг ардчиллыг хөгжүүлсэн "барууны", "Баруудын", Америкийн, Японы, Энэтхэгийн гэх мэт хувилбар, загварууд болгон ойлгодог. Ардчиллыг хэн нэгэн "өмчилдөг" гэсэн санаа эндээс төрөх ёсгүй. Түүнийг өмчилж болдоггүй. Харин өөрийн болгон хэрэглэж, өөрийн гэсэн арга ухаанаар хөгжүүлж болдог. Ардчиллыг хөгжүүлэх хувилбар буюу үндэсний загварыг "аргачилсан зарчим" гэсэн ерөнхий бөгөөд хийсвэр утганаас нь шууд гаргах гэвэл их төвөгтэй. Энэ зарчим иргэний нийгмийн хөгжлийн явцад тодорхой прагматик үзэгдлүүдээр дамжин хэрэгжинэ. Ийм учраас түүнийг тодорхой утгуудад буулгаж үзэх учиртай. Тодорхой утгууд нь улс орон бүрийн нийгмийн бодит байдлыг тусгасан өвөрмөц онцлогтой байдаг. Монгол улсын тухайд энэ нь эрх, үүрэг, хариуцлагын нэгдэл, сахилга дэг журам, зохион байгуулалтын хэлбэр, бичигдэж батлагдаагүй амьдралын "хууль" ба бичигдэж батлагдсан төрийн хуулийн агуулгын зохицол, ард түмний улс төрийн уламжлал, ухамсар, соёлын онцлог байдал, төрийн засаглалын бүтэц, хэлбэр ба улс төрийн нам, байгууллагуудын уялдаа зохицол зэрэг улс төрийн үзэгдлүүдийн хэлбэртэй байгаа болно. Эдгээр багц үзүүдэлтүүдийг амьдрал дээр буулгаад үзэхээр улс төрийн харилцааны бодит хүчин зүйлүүдийн хэлбэрээр оршино. Гэхдээ тус тусдаа бие даасан байдлаар бус, өөр хоорондоо харилцан нягт шүтэлцээтэйгээр нарийн нийлмэл цогцолборыг үүсгэдэг. Ийм цогцолбор нь эцсийн дүндээ ардчилал, улс төрийн харилцааны бие даасан хувилбар, иргэний нийгмийн ардчилсан дүр төрхийн улс төрийн агуулгыг илтгэнэ. Тэгэхээр тогтолцоо үүсгэгч хүчин зүйл шийдвэрлэх үүрэгтэй. Аливаа тогтолцоог бусдаас ялгагдах гол зүйл нь энэ юм. Тухайлбал, "барууны" гэж бидний нэрлэсэн иргэний нийгмийн

хөгжлийн тэр загварт ийм үүсгэгч гол хүчин зүйл нь "эрх чөлөөний тухай" үзэл санаа байдаг. Энд дээр дурдсан улс төрийн бүх хүчин зүйлүүдийг хувь хүний бүх талын чөлөөт хөгжил, эрх чөлөөний тулгуур үзэлд зангидан зохицуулах үзэл баримтлал ноёрхдог. Харин "Баруудын" гэх шинээр эрчимтэй хөгжиж буй Дорно дахины орнуудын загварын тухайд бол үндэсний онцлог байдлыг нь тусгасан сахилга, зохион байгуулалтын тогтолцоог уламжлалын үзэл санаатай нягт хослуулах асуудал тогтолцоог үүсгэгч гол хүчин зүйл байх аж. Эдгээр орнуудад улс төрийн харилцааны бүх үзэгдэл, ардчиллын механизмыг чухам энэ хүчин зүйлийн суурь дэвсгэр дээр нэгтгэн авсан үзэл баримтлал үлэмж нөлөөтэй байдаг. Энэ мэтгэйдэнгээр аль нэг бүс нутгийн улс орнууд болон тодорхой ард түмний улс төрийн амьдрал, ардчиллын хөгжилд өөр хоорондоо адил биш тогтолцоо үүсгэгч хүчин зүйлүүд байгаа нь тодорхой байна.

Иргэний нийгмийн үндэсний загвар нь зах зээлийн харилцааны хөгжлийн өвөрмөц онцлогтой шууд холбоотой. Монголын нийгмийн эдийн засгийн амьдрал зах зээлийн харилцаанд төрийн оролцоо, зохицуулалт хөгжлийн аль ч үед онцгой үүрэгтэй явж ирсэн билээ. Орчин үеийн эдийн засгийн философид "Төрийн зохицуулалттай зах зээл" гэдгийн цаана К.Марксийн төрийн зохицуулалтын тухай үндэслэлийг бүтээлчээр хянан шинэчлэх замаар хөгжүүлсэн Ж.Кейнс, Р.Солоу нарын консерватив маягийн онол байгаа гэж үздэг. Энэ онол үндэсний орлого, хөрөнгө оруулалт, хуримтлал, ажил эрхлэлт зэрэг макро эдийн засгийн төвшинд төрийн оролцоо хэрэгтэй гэхийн зэрэгцээ хувийн үйлдвэрлэл, худалдаа өрсөлдөөнийг чөлөөтэй хөгжих боломжийг үгүйсгэдэггүй ажээ. Үүнийг Америк, Европод ч, Япон, Зүүн өмнөд Азид ч тодорхой улс төрийн хүчнүүд баримталдаг. Энэ онолд түшиглэсэн хөгжлийн хувилбар нийгмийг харьцангуй цогцолбор шинжтэй хөгжүүлэх боломж олгодгоороо онцлог юм.

Ер нь зах зээлийн харилцаа гэдэг ямар боловч тодорхой онол, үзэл санаанд үндэслэдэг. Тэр онол тодорхой ард түмний төрийн байгууламж, үндэсний ухамсар, ёс заншил, соёлын онцлог байдалтай хосолж нийлээд зах зээлийг хөгжүүлэх бие даасан хувилбарын оюун санаа, улс төрийн үндэс болдог байна. Харин аль-хувилбар дан ганц энэ үндсэн дээр бий болж чадахгүй. Үүнийг зэрэгцээ байгаль орчин, газар нутаг, хүн ам,

аж ахуй эрхлэх уламжлал зэргийг багтаасан эдийн засаг-нийгмийн үндэсний суурь хөрс байх нь зайлшгүй. Энэ хоёр нөхцөл буюу хүчин зүйлс үйлдвэрлэгч, хэрэглэгчийн хоорондох харилцаанд тусгалаа олсон тэр бодит байдлыг зах зээлийн тогтолцооны бие даасан хувилбар гэж үзэж болно. Эндээс уг хувилбарын хамгийн ерөнхий шинж байдлыг харуулах тодорхой үзүүлэлтүүдийн системийг ургуулан төсөөлөх боломжтой.

Үйлдвэрлэлийн эрх чөлөө, бие даасан байдалд үндэслэсэн чөлөөт өрсөлдөөнийг хэрэглэгчийн нийтлэг эрх ашгийн үүднээс зохицуулах төрийн захицуулалтын арга хэлбэр, хүрээ хэмжээ бол зах зээлийн тогтолцооны хөгжлийн үндэсний хувилбар буй болж байгаа эсэхийн нэгэн чухал бүлэг үзүүлэлт мөн. Төр оршин байгаа нь улс орон тусгаар тогтнон буйн гэрч байдаг болохоор төрийн захицуулалтаас "бүрэн чөлөөт" үндэсний зах зээл гэж байх аргагүй. Бас бүхнийг төрийн гарт өгчихсөн зах зээл урт насалдаггүй. Тэгэхээр нэгэнт л үндэсний зах зээлийн тухай ярьж байгаа юм бол тэнд төрийн захицуулалтын хэлбэр, хэмжээний тухай асуудал гол зүйл болдог нь жам ёс. Дээр дурдсан эдийн засгийн онолын алийг нь ч баримталсан гэсэн төрийн захицуулалт макро эдийн засгийн түвшний асуудал байдаг. Энэ бол уг захицуулалтын хүрээ үндсэндээ үндэсний орлогын үйлдвэрлэл, хөрөнгө оруулалтын хуваарилалт, хуримтлал, ажил эрхлэлт зэрэг цөөн асуудлыг хамарна гэсэн үг. Харин хэлбэрийн тухайд бол эдгээр хүрээнд тодорхой нөхцөл байдлыг харгалзан төрөөс явуулдаг уян хатан бодлого, үйл ажиллагааны хэлбэрийн нийлбэр цогцыг хэлж болно. Тухайлбал, төрийн зүгээс үйлдвэрлэлийг урамшуулах бодлого, монополийн эсрэг бодлого, мөнгө, санхүү зээлийн бодлого, хүн амын нийгмийн хамгаалалтын бодлого гэх мэт.

Төрийн захицуулалтаар хамрах асуудлын хүрээг тэлж, арга хэлбэр нь нарийсч "хатуурахын" хэрээр үйлдвэрлэл, эдийн засгийн өсөлтийн хурдац нэмэгдэнэ. Хүн амын нийгмийн хөгжлийн асуудлууд хоцрогдох, ардчилал, эрх чөлөөний агуулга явцуурах хандлага бий болж ирнэ. Харин үүний эсрэг нөхцөлд үйлдвэрлэл, эдийн засгийн хөгжил харьцангуй удаашран улс орны эдийн засгийн чадавхи сулрах хандлагатай боловч нийгмийн хүрээний асуудлууд илүүтэй шийдвэрлэгдэж, ардчилал, эрх чөлөөний хувьд илүү ахиштай байдаг. Төрийн захицуулалтыг ямар хэмжээнд байлгаж, улс нийгмээ яаж хөгжүүлэхийг эцсийн эцэст төр биш ард түмэн шийддэг.

Шийдэх боломжийг нь төрийн ардчилсан тогтолцоо олгож байдаг.

Улс орны засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хуваарь, эдийн засаг, газар зүйн мужлалын ерөнхий схем нь зах зээлийн хүрээнд үйлдвэрлэл, худалдааны бие даасан тогтолцоо бий болгох, үндэсний суурь хөрс нь болдог. Энэ хөрс суурин дээр зах зээлийн харилцааг хөгжүүлэхэд эдийн засгийн оновчтой дэд бүтэц шаардлагатай болно.

Өнөөдөр манайд макро эдийн засгийн түвшин зах зээлийн харилцааны ерөнхий зарчмууд нилээд зүгшрэх чиглэлийг олсон боловч микро түвшинд бодит өөрчлөлт гараагүй байна. Энэ нь юуны өмнө манай засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хуваарь, эдийн засгийн мужлал, дэд бүтцийн хөгжлийн асуудал үндсэндээ төвлөрсөн төлөвлөлтийн үеийнхээрээ байгаатай холбоотой. Эдгээрийг зах зээлийн эдийн засгийн тогтолцооноос нийцүүлэн шинэчлэхгүйгээр микро эдийн засгийн түвшинд зах зээлийн харилцааны бие даасан хувилбар олигтой зүгширч өөрийн гэсэн өнгө авсаа олж чадахгүй. Үүний зэрэгцээ олон жилийн туршид төвлөрсөн төлөвлөгөөний хөшүүн сэтгэлгээнд дассан хүмүүст орчин үеийн эдийн засгийн ухааны боловсрол олгох, зах зээлийн нөхцөлд аж ахуйгаа эрхлэх дадал эзэмшүүлэх, үр ашигтай ухаалаг бизнес эрхлэх арга ухаанд сургах зэргээр нийгмийн эдийн засгийн сэтгэлгээг шинэчлэх явдал нэн чухал.

Хүн амын нийгмийн хамгаалалтын асуудал зах зээлийн харилцааны нөхцөлд хамгийн нарийн төвөгтэй бөгөөд эмзэг асуудал байдаг. Ямар ч улс орны нийгмийн хамгаалалт нь доголдоод ирвэл нийгэм бүхэлдээ тогтворгүйжиж хямралын үзэгдлүүд бий болж ирдэг. Энд өмч хөрөнгөтэй бүх талын эрх чөлөөтэй иргэдийн өөрсдийн хөдөлмөр зүтгэл, авхаалж өвсгөө маш чухал үүрэгтэй. Нөгөө талаар, нийгмийн хамгаалалт нь хүн амын "эмзэг", "өртөмтгий" давхраа гэж нэрлээд буй зөвхөн тэр хэсэгт хамаарах явцуу асуудал биш. Зах зээлийн нөхцөлд хүн бүр нийгмийн талаар хамгаалагдсан байх учиртай. Энэ хамгаалалтыг иргэн хүн өөрөө өөрийн хүч хөдөлмөр, ажил үйлсээр бий болгох ёстой. Үүнд нь төр туслах үүрэгтэй. Төр нь иргэний нийгмийн эдийн засгийн тогтолцоогоор нөхцөлдсөн нийгмийн хамгааллын баталгаа бүрдэхэд Монголын онцлогтой уялдсан дараах гол хүчин зүйлсийг шийдвэрлэх үүрэгтэй. Тухайлбал:

а/ нялхас балчир, өвгөд өтгөсөө нийтээр асран халамжилж, хүндлэн дээдлэх ариун ёсон, ядуу доодсоо энэрэн туслах нигүүлсэнгүй үзлийн монгол уламжлалыг нийтээрээ өвлөн шинэ агуулгаар сэргээх,

б/ "Хүн хүндээ нөхөр" байх хүмүүнлэг ёсны түгээмэл зарчим, нүүдэлчин монголчуудын амьдралын өвөрмөц орчинг тусгасан монгол хүний мөс чанарт /яс чанар/ үлэмж гүнзгий шингэсэн байдгийг ямагт анхаарч зах зээлийн далбаан дор хүний мөс чанарын хомсдолд орчихгүй байх,

в/ Дорно дахины гүн ухаанаас сурвалжтай хүн өөрөө өөртөө бурхан, өөрөө өөрийнхөө хувь заяаны эзэн байх монголчуудын амьдрах соёлын тулгуур зарчмыг зах зээлийн харилцааны гол зарчмуудтай зохистой хослох зэрэг нь нийгмийн хамгаалалтын шинэ тогтолцооны бие даасан хувилбар бий болгох гол хүчин зүйл болно.

Дүгнэж хэлбэл, Монгол улс иргэний нийгмийн эдийн засгийн суурь болсон зах зээлийн тогтолцоонд шилжих бие даасан хувилбар нь төрийн зохицуулалтын үүрэг ролийг түлхүү анхаарсан хувийн үйлдвэрлэл, чөлөөт худалдаа зохистой хөгжих боломжийг хангасан, хүн амынхаа нийгмийн хамгаалалтын баталгааг орчин үеийн соёлт нийгмийн хэмжээнд хүргэхийг эрмэлзсэн улс орныхоо эдийн засгийн чадавхийг богино хугацаанд өөд татахад чиглэсэн онол, улс төрийн чиг шугамыг баримжаалсан байх ёстой. Монгол улсын зах зээлийн харилцааг нэгэн бие даасан тогтолцоо болгон авч үзвэл түүний тогтолцоо үүсгэгч гол хүчин зүйл нь төрийн зохицуулалтын өвөрмөц маягийн уян хатан механизм байж болно.

Иргэний нийгмийн хөгжил нь оюуны амьдралын өвөрмөц дүр төрх төлөвших замаар хэрэгжинэ. Түүхэнд аль нэг ард түмэн туурга тусгаар бие даан оршин буй эсэхийн нэгэн гол баталгаа нь түүний хэл, соёл ажгуу. Бие даасан хэл, соёлтой байна гэдэг нь тухай ард түмний эрдэм ухааны ертөнц бусдаас ялгарах өөрийн гэсэн өнгө аяс, дүр төрхтэй байна гэсэн үг. Монголчууд түүхийн тулгуур сурвалжаас тасарч, оюуны дэвшилийн явцад тасалдал бий болгоно. Үүнийг бид ойрмогхон түүхийнхээ гашуун туршлагаас сайн мэднэ. Үндэсний монгол бичгээ сэргээн хэрэглэх тухай төр засгийн шийдвэрийн үзэл санааг буруутгах үндэсгүй. Гагцүү хэрэгжүүлэх механизм, цаг хугацааны тухайд л бодох асуудал. Манай хүн амын бүхэл бүтэн нэг үеийнхэн, тэр тусмаа амьдрал хөдөлмөрийн хамгийн

идэвхитэй үеийнхэн маань үндэснийхээ бичгээс тасарсан явдал нь уг бичгийг сэргээн хэрэглэх ажилд ихээхэн бэрхшээл учруулж байгаа нь тодорхой. Үүн дээр бас багшлах боловсон хүчин, хэвлэлийн материаллаг бааз, боловсролын тогтолцооноос сургалтын агуулга зэрэг олон хүчин зүйл нөлөөлж байна. Энэ бүхэн нь нэг хэсэгтээ Монгол Улс хос бичигтэй байхаас өөр аргагүйг харуулж байгаа юм. Нөгөө талаар үндэсний монгол бичиг нь орчин цагийн шинжлэх ухаан, техникийн дэвшлийг тусган өөрөө байнга төгөлдөржин боловсронгуй болох учиртай. Эс тэгвээс монголын нийгмийн оюуны дэвшлийн суурь үндэс байх үүргээ хэрэгжүүлж чадахгүйд хүрнэ. Харамсалтай нь сүүлийн жилүүдэд монгол бичгээ сурах талаар иргэдийн анхаарал ч ихээхэн суларч, төр засгийн зүгээс дэмжин зохион байгуулах ажил ч бараг алга боллоо. Ийм байдалыг цаашид үргэлжлүүлдмээргүй байна.

Үндэсний уламжлалт эрдэм ухааны сан хөмрөгийг орчин үеийн шинжлэх ухаан, дэвшлийн ололтоор тэтгэн арвижуулах нь манай нийгмийн оюун санааны амьдрал өөрийн гэсэн хувилбараар хөгжихийн нэгэн гол хүчин зүйл болно. Монголчуудын оюуны сан хөмрөг бол хүн байгалийн харилцан зохицох жам ёсны нууцыг тайлахаа чиглэсэн Дорно дахины олон сав ухааны нийлбэр цогц мөн. Бүхнийг нэг үзэл суртлын хатуу "шүүрээр" оруулдаг нийгмийн тоталитарн тогтолцооны уршгаар сүүлийн хэдэн арван жил оюуны энэхүү баялаг өвөөсөө нилээд хөндийрсөн ч бүрэн тасарсангүй. Өнөөдөр оюуны эрх чөлөө, үзэл бодлын плюрализмыг баталгаажуулсан ардчилсан үйл явцын хүрээнд Дорно дахины олон сав эрдэм ухааны чиглэл бүр өнөөгийн амьдралын онцлогийг тусган сэргээх ёстой.

Монгол улс иргэний нийгэмд хөгжиж хүрэх зам, үндэсний загварын үндсэн зарчим Монгол Улсын Үндсэн хууль, Үндэсний хөгжлийн үзэл баримтлал, Үндэсний аюулгүй байдлын үзэл баримтлал зэрэг төрийн тулгуур баримт бичгүүдэд томъёологдсон боловч түүнийг нарийвчлан боловсруулж, төрийн бодлогын түвшинд мөрдөж ажиллах шаардлагатай байгаа билээ.

МОНГОЛЫН ДУНДАТ ҮЕИЙН ХУУЛЬ ЦААЗУУД ДАХЬ “ЕС ТОРГОХ ЯЛ”-ЫН ТУХАЙД

© 1999 он. Болдбаатарын ГҮНБИЛЭГ¹

Монголчуудын амьжиргааны гол хэрэгсэл мал байсан учраас хүнийг хийсэн хэргийнх нь төлөө тодорхой тооны малаар торгож, баалан шийтгэж байсан нь нэн эртнийх бөгөөд бүр Хүннү, Сүмбэ улсын үеийнх юм. Харин “ес торгох ял”-ын төрөл хэзээ бий болсныг мөшгөн үзвэл, ХҮИ зууны эцэс үеэс өөрөөр хэлбэл, “Алтан ханы цааз”, “Халхын шинэ олдсон цааз эрхэмжийн бичиг”-ийн үеэс бололтой. Тухайлбал, “Алтан ханы цааз”-ын бичигт: Хүн албаас гурав жанчинж, тэргүүн есөөр торгох, Муу уршгаар буюу муу санаагаар түймэр тавибаас нэг хэсэг жанчинж есөн есөөр торго², “Халхын шинэ олдсон цааз эрхэмжийн бичиг”-ийн Мичин жилийн их цаазад /1620/: “Хаан ахайн зүүн, баруун жигүүр болж отоглосон хэдэн их бага ноёд отог сольж нутаглаваас 50 адуу, 5 тэмээ ав. Тавнан ... нар салж нутаглаваас гурван ес ав”³ гэжээ.

Хууль цаазны дурсгалт бичгүүдээс үзэхэд есийн доторх малын төрлийг тухайн тухайн цагт янз янзаар тогтоож иржээ. Академич Ш.Бира ХҮИ зууны үеийн “Алтан ханы цааз”-ын бичигт хийсэн судалгааны бүтээлдээ: уг хуулиар ес хэмээгч нь адуу хоёр, үхэр хоёр, хонь, ямаа нийлээд тав /бүгд ес/⁴ гэжээ. Харин “Халх журам”-д нэг ес бол дөрвөн бод, таван хонь, нас нь цөм шүдлэн, олон ес бол заримын нь тав бод, /дөрвөн хонь, таван мал бол хоёр бод, гурван хонь, гурав бол нэг нь бод, хоёр нь хонь/ байна⁵ гэж заасан байна. Манжийн ноёрхлын үеийн “Монгол цаазын бичиг” буюу “Гадаад Монголын хууль

¹ МУИС-ийн Хууль Зүйн Дээд Сургуулийн II дэмжааны өмөтэн.

² Ш.Бира. БНМАУ-ын түүх соёл, түүх бичлэгийн асуудал. УБ., 1977. 126, 127 дахь тал.

³ Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд хэлбэлгэх хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. 109 дэх тал.

⁴ Ш.Бира. БНМАУ-ын түүх соёл, түүх бичлэгийн асуудал. УБ., 1977. 126 дахь тал.

⁵ Халх журам. УБ., 1995. 19 дэх тал.

зүйлийн бичиг"-т: Ес торговол морь 2, шар 2, үнээ 2, хонь 2, бяруу 1 гаргуулах, долоон ес торговол морь 1, шар 1, үнээ 1, хонь 2, бяруу 2, таван ес торгогдвол үнээ 1, шар 1, хонь 1, бяруу 2, гурван ес торгогдвол үнээ 1, хонь 1, бяруу 1-ийг гаргуулах ёстой гэжээ. Бас говь хангайн бүсээс шалтгаалан бодын бүтцэд тэмээ орж байсан байна. Ес торгоход адуу, үхэр гол суурийг эзэлж, дараа нь тэмээ, хонь, ямаа орж байжээ.

Түүнчлэн ес торгохын естэй харьцах тоог дэс дараалсан болон сондгой хэлбэрээр тогтоож иржээ. "Алтан ханы цаазын бичиг", "Цааз эрхэмжийн бичиг", "Монгол-Ойрадын хууль", "Халх журам"-д нэг ес, хоёр ес гэх мэтээр есөн есөөр торгохоор тогтоосон бол, "Гадаад Монголын хууль зүйлийн бичиг"-т 9, 7, 5, 3 гэж сондгой тоогоор тогтоожээ. Харин есийн тооны хувьд Чингис хаан морь хулгайлж үгүй хийсэн нэгэн гэмт этгээдээр уг морийг нь нөхөн төлүүлээд дээр нь есөн залуу мориор торгох зарлиг буулгаж байснаас үүдэлтэй байж болох юм. Нөгөө талаар Монголчууд эртнээс есийн тоог билэгдэх, баалахын аль алинд нь онцлон сонгож ирсэн уламжлалтай холбоотой болов уу.

Монголын төр, эрх зүйн түүхийг судалсан эрдэмтэд, судлаачид "ес торгох" ялыг монголчуудын эрхэлж ирсэн аж ахуйтай холбоотой ялын бие даасан төрөл хэмээн санал нэгтэй үзэж байгаа бөгөөд харин уг ялын бүтцийн талаар харилцан адилгүй үзэл бодолтой байна. Нэг хэсэг судлаачид тухайлбал, доктор Д.Гонгор агсан "Халх товчоон хэмээх бүтээлдээ: Хамгийн олонтаа хэрэглэх ял нь малаар торгох бөгөөд дээд хэмжээ нь есөн ес наян нэгэн мал юм" гэж бичсэн байхад Монгол Ойрадын хуулийг судалсан дэд доктор Д.Дашигэсэн: "Ноёдын багш лам нарыг дайрч доромжилсон байвал таван ес буюу дөчин таван мал, эр, гэлэн хүнийг дайрч доромжилсон бол гурван ес буюу хорин долоон толгой малаар торгож шийтгэж байсан"¹ гэжээ. Энд естэй харьцах тоог үржүүлж торгох малын тоог тогтоосон байна. Нөгөө хэсэг судлаачид тухайлбал, дэд доктор Б.Содовсүрэн: "Ес торгох хэмээх нь малын төрлийг илэрхийлсэн ерөнхий нэр гэж үзээд, гурван есөөр торгох гэдэг

¹ Б.Содовсүрэн. Хувьсталин өмнөх Монголын төр ба хууль шаш. /1911-1920/ УБ., 1988. 22 дахь тал.

² Д.Гонгор. Халх товчоон. I дэвтэр. УБ., 1970. 310 дахь тал.

³ Э.Аширмэд, Д.Дашигэсэн, Г.Совд. Монгол хууль. УБ., 1997. 64 дэх тал.

нь гурван мал, таван есөөр торгох гэдэг нь таван мал гэх мэтээр авна гэсэн үг¹ гэж үзжээ. Эдгэр судлаачдын саналыг түүхэн цаг үед нь буулгаж үзвэл аль аль нь зөв байна. "Монгол-Ойрадын хууль", бас "Халх журам" үйлчилж байсан эхний үе, өөрөөр хэлбэл, ХVI-ХVIII зууны хоёрдугаар хагас хүртэл ес торгох ял сонгодог утгаараа үйлчилж байсан бололтой. Өөрөөр хэлбэл, нэг ес-9 мал, гурван ес-27 мал, таван ес-45 мал гэх мэт. Учир нь энэ үед ес торгохоос гадна малын тоо толгойны хувьд хэдэн арав ба хэдэн зуун малаар юм уу, бас хэд гурван малаар торгож байсан ялын өөр төрөл хууль цаазын бичгүүдэл тусгагджээ. "Халхын цааз эрхэмжийн бичиг"-ийн зургаан хошууны цаазад: ноёд чуулганд эс ирвээс хуяг, зуун тэмээ, мянган адуу ав, Төмөр гахай жилийн /1611 оны/ өчүүхэн цаазад: их чуулганы болзоонд гурван хоногт эс ирвээс зуун адуу, арван тэмээ авах болов. Мичин жилийн /1620 он/ их цаазад чуулган чуулахад хан хүн эс ирвээс зуун адуу, арван тэмээ ав, тавиан, снгэчин нар эс ирвээс тавин адуу, таван тэмээ ав² хэмээжээ. Мөн усан үхэр жил /1613 онд/ тогтоосон цаазад: ноёд хураасан отгоо элдвээс гучин адуу авах болов³ гэсэн байна. Эндээс үзэхэд "Төрийн хэрэг бага ч гэсэн их, гэрийн хэрэг том ч гэсэн бага" хэмээн төрийн хэргийг нэн эрхэмд үзэж байсан нь тодорхой байна. Иймээс үүнийг өмнөхөн гарсан "Алтан ханы цаазын бичиг"-т: Завсраар нь шударга хүн орж алагдваас алагч хүнийг нэг хэсэг жанчиж есөн есөөр торго, Нүд тэслэбээс нэг хэсэг жанчиж есөн есөөр торго, Жанчилдаж хүний хүсэл элдэж эс чадах болговоос нэг хэсэг жанчиж есөн есөөр торго⁴ гэх мэтээр заасан нь хүний амь насанд халдсан буюу эрүүл мэндэд нь онц ноцтой хохирол учруулсан гэмт хэрэгтнийг есхөн малаар торгоод өнгөрч байгаагүй нь мэдээж. Чуулган тасалсан хан ноёдыг хэдэн зуун малаар торгосон байхад дээр дурдсан онц ноцтой гэмт хэрэгтнийг есөн ес буюу 81 малаар торгож байсан нь үнэнд илүү ойртох буй заа.

¹ Б.Содовсүрэн. Хувьсталин өмнөх Монголын төр ба хууль шаз. /1911-1920/ УБ., 1988. 22 дахь тал

² Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. 109 дэх тал.

³ Монгол ба Төв Азийн орнуудын соёлын түүхэнд холбогдох хоёр ховор сурвалж бичиг. УБ., 1974. 109 дэх тал.

⁴ Ш.Бира. БНМАУ-ын түүх соёл, түүх бичлэгийн асуулаад. УБ., 1977. 127 дахь тал.

Түүнчлэн есөөс цөөн малаар торгох тохиолдлыг дундаг үеийн хууль цаазын бичгүүдэд мориор торго, үхрээр торго, дөрвөн бэрхээр торго, таван бэрхээр торго гэх мэтчилэн заажээ. Зарим жишээ дурдвал "Алтанханы цаазын бичиг"-т хулгайн гэмт хэрэгтэй холбогдуулан, "Тэмээний намрын үсэнд-морь, үхэр хоёрыг ав. Тэмээний тушаанд хоёр морь ав, Бурантагт нэг морь ав, чөдөрт гурван морь, тушаанд хоёр морь, үхрийн тушаанд хоёр үхэр ав, дөрөнд нэг үхэр ав". "Халх журам"-д Ер элч айсуийг сонсоод мал буруулбаас тэр малын эзэн хүн бүрээс нэг нэг шүдлэн морь ав¹. Ноёд хүүхдээ хуримласан болоод өөр тавнан дор өгвөөс таван бэрх тэргүүтэй /Таван хошуу мал. Б.Г./ тавин таван анзуугаар торгоё² гэжээ. Эдгээр баримт ч есөөр доош малаар торгох торгуулийг шууд малын төрлөөр зааж байсныг илтгэнэ. Ингэж үржүүлэн өсгөж торгож байснаас болж, харц ард төдийгүй, ноёд язгууртнууд ч хоосорч байсан баримт түүхэнд тэмдэглэгдэн үлджээ. Хэрэгт холбогдсон хүмүүсийн ихэнх нь ядуурал хоосролын улмаас "ес торгох ял"-ыг барагдуулж чадахгүйд хүрсэн тул ес торгох гэдэг нь уг ялын төрлийн ерөнхий нэр болж, гурван ес гэвэл 3 мал, таван ес гэвэл 5 мал гэх мэтээр торгох болсон бололтой. Энэ утгаараа Б.Содовсүрэн абугайн өгсөн тайлбар түүхэн цаг үедээ зөв зүйтэй байна. Мөн "ес торгох ял"-ыг өөр ялаар зөвших /солчих/ болжээ. Жишээ нь: "Халх журам"-д: "Харц хүн харц хүний эмд орвоос гучин бэрх тэргүүтэй гурван зуун анзуугаар торго. Эс гүйшвээс нэг бодод хорин таван ташуур, ташуурыг зуугаас давуулахгүйгээр"³ хэмээн мал өгч чадахгүй үед түүнийг ташуурдах ялаар зөлисон байна. Гучин бэрх гэж морь, тэмээ, хонь, ямаа тус бүрд бүгд нийлээд зуун хорин бог, бод өгөхийг хэлж байгаа юм.

"Гадаад Монголын төрийг засах явдалын яамны хууль зүйлийн бичиг"-т торгуулийн мал гаргуулах журмыг тогтоохдоо: "Аливаа хэрэг халдаж торговол зохих малыг цөмнийг баруу жургаанд бичиг хүрсэн өдрөөс эхлэн есөн бүрт 30 өдрийн хугацаа өгч дуусган тушаалга. Өөр өөрийн таван өдөр илүү хугацан, хугацаа дуусаж тушаахгүй бол тайж түшмэлдэд малын тоог бодохгүй ер тушаалгах нь тоонд хүрэхгүй болбол даруй жинснийг байлгаж, хугацаа сунгаж хөөн тушаалга. Гуравангуаар

¹ Халх журам. УБ., 1995. 13 дэх тал.

² Халх журам. УБ., 1995. 27 дэх тал.

³ Халх журам. УБ., 1995. 26 дэх тал.

удаа хугацаа сунгахгүйд хүрээд үнэхээр чинээгүй, дуусган тушаалгаж үл чадагчдыг тайжийн зэрэг байлгаж гурван жил эндэгдэлгүй бол зэрэг дахиул, хөөж тушаалгахыг хэлтрүүл. Ялыг тайжын зэрэг байлгахад зогсоохтун. Түшмэл бол даруй түшмэл эвд. Харц хүн мал тушаахдаа тоо нь үл хүрэх бол 1, 2 бол хорин таван ташуур, 3, 4 бол тавин ташуур, 5, 6 бол далан ташуур, 7-оод бол нэмэж нэг сарын дөнгө дөнгөлж зогсоохтун"¹ гэжээ. Ийнхүү Манжийн ноёрхолын сүүлийн жилүүдэд "ес торгох ял"-ын зарим хэсгийг тайж, түшмэлийн жинс, зэрэг эвдэх, ташуурдах, дөнгөлөх ялаар зольж байсан нь Монголын нийгмийн янз бүрийн бүлэг, давхрааны амьжиргааны түвшин, хөрөнгө бэл бэнчин бүхэлдээ доройтож байсантай холбоотой юм.

Олноо өргөгдсөн Монгол улсын үед эрх зүйн шинэтгэл хийхэд ес торгох ял нь ялын нэг төрөл хэвээр үлдсэн байна. Тухайлбал, "Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг"-т: Аливаа идэр эр хамжлагын эрийг зоргоор худалдах ба худалдан авах болбоос өөр өөрийн 5 есөн мал торго", "Аливаа харьяат түшмэд жич, харц хүн зоргоор төмрийн ирт юмыг барьж хүнийг хор хийснийг болох үгүй түшмэл болбоос түшмэл эвдэж, хоёр есөн мал торгож албанд хадагалуул"² гэх мэтээр заажээ. Энэ үеийн хууль тогтоомжид "ес торгох ял"-ыг бусад ялын төрөлтэй хослуулан хэрэглэх нь өмнөх үеэс элбэгшсэн үзэгдэнэ.

Малын хулгай өсөж буй өнөөгийн нөхцөлд "ес торгох ял"-аас санаа авч, хөдөөгийн нөхцөлд мөнгөн торгуулийг малаар зольж болох юм. Энэ асуудлыг зохих газрууд нарийн боловсруулж, эрүүгийн болон захиргааны хариуцлагын хууль тогтоомжид тусгах нь чухал бөлгөө.

¹ Б.Содовсүрэн. Хувьсгалын өмнөх Монголын тор ба хууль шав. /1911-1920/ УБ., 1988. 22-23 дахь тал

² Зарлигаар тогтоосон Монгол Улсын хууль зүйлийн бичиг. УБ., 1995. 56, 191 дэх тал.

**"ГЭР БҮЛИЙН ЭРХ ЗҮЙ ДЭХ ЭД ХӨРӨНГИЙН
ХАРИЛЦААНЫ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ЗАРИМ
АСУУДАЛ" СЭДЭВТ МАГИСТРЫН ЗЭРЭГ ХАМГААЛСАН
БҮТЭЭЛИЙН ТОВЧ ТАНИЛЦУУЛГА**

Удирдсан: Хууль зүйн ухааны доктор /Ph/, профессор
Т.Мөнхжаргал

Шүүмж бичсэн: Хууль зүйн ухааны доктор /Ph/, профессор
Д.Лүндээжанцан

Гүйцэтгэсэн: ШУА-ийн Философи, социологи, эрхийн
хүрээлэнгийн ажилтан, хууль зүйн ухааны магистр
С.Энхцэцэг

Монгол оронд өрнөсөн нийгэм эдийн засаг, улс төр, эрх зүйн хүрээн дэх шинэчлэл нь нийгмийн амьдралын бүхий л хүрээг хамарч зохицуулахад чиглэгдсэн хууль тогтоомжуудыг шинэ үзэл баримтлал бүхий Үндсэн хуулиндаа нийцүүлж батлах, өөрчилөн шинэчлэхийг зайлшгүй шаардсаар байна.

Урьд Үндсэн хуулиудад өмчийн төрөл хэлбэрийг тодорхойлохдоо бүгдийг багтааж тоочин нэрлэдэг байсан уламжлалаас татгалзаж ердөө л "хувийн" ба "нийтийн" гэсэн хоёр үндсэн томъёоллыг хэрэглэсэн нь ихээхэн өргөн гүн утга санааг илэрхийлсэн. Өөрөөр хэлбэл, нэг хүн ганцаараа эзэмшихээс эхлээд нийлж хэсэг бүлгээрээ, бүр нийгэм хотлоороо хүртэл эзэгнэх өмчийн бүх төрөл хэлбэрийг энэ ойлголтод хамааруулан ойлгож болно. Энэ нь өмчийн харилцаа өмчлөх эрхийг өргөн, чөлөөтэй болгосон эрх зүйн зохицуулалтын бас нэг хэлбэр юм.

Монгол улсын үндсэн хууль өмчийн эзэн өмчөө хэрхэн эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулах тухай зарчмын асуудлыг зохицуулахдаа өмчлөх эрх нь хүний эрхийн нэгэн гол төрөл, хэлбэр юм гэсэн олон улсын нийтлэг жишгийг иш үндэс болгосон юм.

Үүнтэй холбоотойгоор хүмүүсийн хувийн өмчийн эрх бүх талаар нээгдэж, эд хөрөнгө, капитал хуримтлуулах явдал өргөжин байгаа өнөө үед гэр бүлийн хуудийг бүхэлд нь, ялангуяа гэр бүлийн гишүүдийн өмчийн эрх зүйн зохицуулалтыг боловсонгүй болгох шаардлага урган гарч байна. Гэр бүл нь нийгмийн үндсэн нэгж болж байдаг. Энэ утгаараа гэр бүлийн

хөгжлийн асуудлыг төрийн бодлогоор зохицуулах ёстой болдог. Гэр бүл нь хүний аж төрөх, амьдрах хамгийн анхдагч бичил орчин учраас хүний бие бялдаар, оюун санааны хөгжил энэ орон зайнаас эхлэлтэй.

Иймээс гэр бүлийн эрх зүй нь нийгмийн олон талт амьдралд эрх зүйн зохицуулалтын хамгийн бүтээлч, гол үүргийг гүйцэтгэх харилцаа юм. Өдгөө үед хүний оюун санаа, эдийн засгийн байр суурийг төлөвшүүлэх анхдагч нийгмийн харилцаа болох гэр бүлийн эрх зүй дэх "Гэр бүлийн гишүүдийн өмчийн эрх зүйн зохицуулалт"-ын асуулаалд шинэлэг байр суурьнаас хандаж, онол практикийн талаас нь судлаж боловсруулан практикт нэвтрүүлэх шаардлага гарч байна. Эдүгээ гэр бүлийн асуудлыг олон улс анхааралдаа авч тэрийн зохицуулалтын үндсийн үндэс болгож байгаа нь сайшаалтай юм.

Гэр бүлийн өмчийн харилцаа нь гэр бүлийн гишүүдийн хооронд үүссэн нийгмийн харилцаагаар тодорхойлогдож буй түүний нэг төрөл юм. Нэгэн үеийн амьдралын дадал туршлага нөгөө үедээ дамжуулах арга хэлбэр нь уламжлал, зан заншил, түүнийг орчин үеийн нөхцөлд тохируулан өөрчлөн хөгжүүлэх нь шинэчлэл юм.

Гагцхүү уламжлал, зан заншил дээр тулгуурлан аливаа шинэчлэлийг хийх нь хөгжлийн эх үндэс буюу "Гэр бүл" гэгч нийгмийн "эс" нь аль ч нийгэмд оршин тогтнож ирсний хувьд гэр бүлийн эрх зүйн, ялангуяа гэр бүлийн өмчийн эрх зүйн зохицуулалт монголчуудын төрт ёсны түүхэн хөгжлийн турш хэрхэн хөгжиж байсныг товч авч үзэх нь зүйтэй болов уу. Чингисийн "Их засаг" бол Монголын хууль шазын дотор хувийн өмчийг хамгаалах талаар гарсан анхны баримт гэж үзэж болно. Энэ хуудийн өмч хөрөнгө, өмч залгамжлах тухай цааз бүлэгт "Их түшмэд, ноёд буюу ард иргэд үхсэн хойно түүний эд хөрөнгө хэдий байсан ч хондлогноос ингэ гэж үл болох... Үхэгсэд залгамжлах үр хөвгүүн үгүй болбоос эд хөрөнгийг нь түүний шавь буюу зарцаа нь өгч болохоос биш улсын санд оруулж огт болохгүй" гэж заажээ.

Уг хуулиар "Өрхийн тэргүүн нас барсны дараа ууган хүүд бусдаас илүү хуваарилах зарчмаар өмчийг хуваана. Отгон хүүд гэр, мал сүргийг оролцуулан гал голомтыг өгөх тухай заасан байна."

Мөн хуулийн 24-р зүйлд "Татвар /хууль бус эхнэр/

эмээс гарсан хүүхдүүд хууль ёсоор гарсан хүүхдийн адил эрхтэй.¹

1640 оны "Монгол-Ойрадын хууль цаазын бичиг"-г гэр бүлийн өмч нь "хамтын өмч" бөгөөд эмэгтэй хүний хэрэглэх зүү, утас, товч, шилбэ, хайч, шөвөг хуруувч зэрэг олон зүйлийг нэр зааж, хэн ч үл хөндөж болох бөгөөд энэ нь эмэгтэйн хувийн өмч байжээ.²

"Халх журам" хуулийн 81-р зүйлд "Тавнан авайг /эхнэрээ/ Гээвээс /хаях/ ташуураа барьж гарах /гэрээсээ мал авалгүй ганцаараа тонилох/ авай инжээ авч хошуундаа биеэ мэдэх, тавнангийн талсан /авсан/ эд малыг хувааж хагасыг нь засагтаа авах, хагасыг нь авайд өгөх", 82-р зүйлд "Авай дээр эм авбаас эмийг нь хагасуулья, тавнанг золиогүй /ташуурдах шийтгэлийг малаар сольж болохгүй/ ная ташуурдья. Авай инж болоод сүрэг мал, гэрээ аван хошуун дотроо биеэ мэдтүгэй"³

Ийнхүү эрт монголчууд эрт дээр үеэс өмчлөх эрхийг зохих хэмжээнд хүлээн зөвшөөрч, түүнийг эрх зүйн актаар баталгаажуулж байсан ба эмэгтэйчүүд хүүхдүүд өмчлөх эрхийн хувьд гэр бүлийн тэгш эрхт гишүүн байсныг харуулж байна.

Нөгөөтэйгүүр гэр бүлийн тогтвортой бат бэх байдлыг илүүд үзэж, гэр бүл бусниулагч эмс, ноёдыг шийтгэх эрх зүйн хатуу заалт үйлчилж байсныг "Халх журам" хуулиас үзэж болно.

Тиймээс эрх гэр бий болсон үеэс түүний оршин тогтнох, хөгжих зүй тогтол нь эцэстээ өмчтэй холбогдож, өмчийн харилцаанд зайлшгүй хамрагдах болдог.

Гэр бүлийн өмч гэдэг нь эд хөрөнгийг гэр бүлийн гишүүд өөрийн болгох, эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулах, хуваарилах явцал үүссэн эдийн засгийн харилцаа юм. **Гэр бүлийн өмчийн эрх** бол тэрхүү өмчийн эдийн засгийн харилцааны эрх зүйн зохицуулалтын хэлбэр болно.

Гэр бүлийн гишүүдийн эд хөрөнгийн харилцааг

1.Эцэг эх, хүүхдүүдийн эд хөрөнгөтэй холбоотой харилцаа,

2.Мөн тэдний хооронд бие биеэ тэжээн тэтгэхтэй холбоотой харилцаа гэж хоёр төрөлд хувааж авч үздэг.

¹ "Эгэн Чингис-Их Засаг" ном МУИС-ХЗДС УБ., 1995. 45 дахь тал

² С.Бадарч "Эмэгтэйчүүд, хүүхдээ хамгаалж ирэн Монголын хууль цаазын эртний улмжилал" УБ., 1995.15 дахь тал

³ С.Жалан-Аажав. Халх журам. УБ., 1995. 26 дахь тал.

Энд эхний хэсэг буюу эд хөрөнгөтэй холбоотой харилцааг авч үзэж байгаа учир уг харилцааны онцлог шинжийг тодорхойлбол:

1. Гэрлэлт, гэр бүл гэлэг ойлголтын мөн чанартай уялдан уг харилцаанд оролцогч субъект нь зөвхөн гэр бүлийн гишүүд байна.
2. Уг харилцаанд оролцогч субъектүүд нь бие биенээ хайрлах хайр сэтгэл, итгэлдээл, ураг төрлийн холбоотой өвөрмөц харилцаатай байдаг учир зарим эд хөрөнгийн хувьд хариу төлбөргүй байдгаараа бусад салбар эрх зүйн эд хөрөнгийн харилцаанаас ялгаатай.
3. Гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцаа нь эд хөрөнгийн бус амины шинжтэй харилцаан дээр үндэслэж үүсдэг. Өөрөөр хэлбэл, эд хөрөнгийн бус амины харилцаа субъектүүдийн хооронд үүсээгүй бол эд хөрөнгийн харилцаа тэдгээрийн хооронд үүсэхгүй.
4. Эд хөрөнгийн үүргээ хэн нэг нь биелүүлээгүй тохиолдолд хариуцлагын асуудал эрүүгийн эрх зүйн "ял" бусад эрх зүйн хариуцлагаас ялгаатай байдаг.
5. Энэ харилцаанд ёс суртахуун, заншлын хэм хэмжээ бусад салбар эрх зүйг бодрвол илүү үйлчлэх хандлагатай байдаг.
6. Гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцааны зохицуулалт нь гэрээ болон эрх зүйн хэм хэмжээ аль аль нь байж болно.

Одоогийн Иргэний хуулийн 97-р зүйлд зааснаар гэрлэгсдийн эд хөрөнгийг а/ дундын, б/ хуваарьт гэж хоёр төрөлд ангилж байна. Дундаа хамтран өмчлөх эд хөрөнгийн нэг хэлбэр нь гэр бүлийн эд хөрөнгө байна. /Иргэний хуулийн 94-р зүйл/. Гэр бүлийн гишүүдийн эд хөрөнгийг ангилдаг нь өрх гэрийн үйлдвэрлэл, аж ахуйг эрхлэн хөтлөх нохиоллийг бий болгох, гэрлэгсдийн эд хөрөнгийн эрхийг хамгаалах, хожим үүсэж болзошгүй эрх зүйн зөрчлөөс урьдчилан сэргийлэх ач холбогдолтой юм. Гэр бүлийн гишүүдийн дундаа хамтран өмчлөх эд хөрөнгөд дараах эд хөрөнгө хамаарч байна.

1. Гэрлэснээс хойш гэрлэгчид, гэр бүлийн бусад гишүүний хөдөлмөр, аж ахуйн үйл ажиллагаанаас буй болсон эд

хөрөнгө, мөнгөн хуримтлал,

2. Гэр бүлийн гишүүн өөрийн хуваарьт эд хөрөнгөнөөс дундаа хамтран өмчлөхөд зориулж шилжүүлсэн эд хөрөнгө, мөнгөн хуримтлал,
3. Гэр бүлийн гишүүдийн хамтын хөдөлмөрийн үр дүнд олсон ашиг, орлого, үр төл, шинээр бий болсон эд хөрөнгө,
4. Гэрлэгсдийн хуваарьт эд хөрөнгийг гэр бүлийн гишүүн чанаржуулснаас үнэ нь үлэмж нэмэгдсэн бол дундаа хамтран өмчлөх эд хөрөнгө болгон тогтоож болно.

Гэрлэгчдээс дундын өмчлөлд шилжүүлэхээр тохиролцоогүй бол дараах эд хөрөнгө хуваарьт эд хөрөнгөд хамаарна.

1. Гэрлэгчдээс гэрлэхийн өмнө олж авсан эд хөрөнгө, мөнгөн хуримтлал, эд хөрөнгийн эрх,
2. Гэрлэгчид өв залгамжлал, бэлэглэлийн журмаар шилжүүлэн авсан мөнгөн хуримтлал, эд хөрөнгө, эд хөрөнгийн эрх, тэдгээрийг худалдаж, арилжсаны үр дүнд олж авсан эд хөрөнгө, мөнгө,
3. Гэрлэгчийн хувийн хэрэгцээг хангахад зориулагдсан эд хөрөнгө, мөнгө,
4. Оюуны өмчлөлийн зүйлийн үнэ буюу зохиогчийн шагнал,
5. Хувийн авьяас, чадвар, ололт амжилтыг сайшаан шагнасны орлого,
6. Гэрлэгчид хуваарьт эд хөрөнгөөрөө олж авсан бөгөөд тэдгээрээс мэргэжлийн үйл ажиллагаагаа явуулахад шаардагдах эд хөрөнгө,

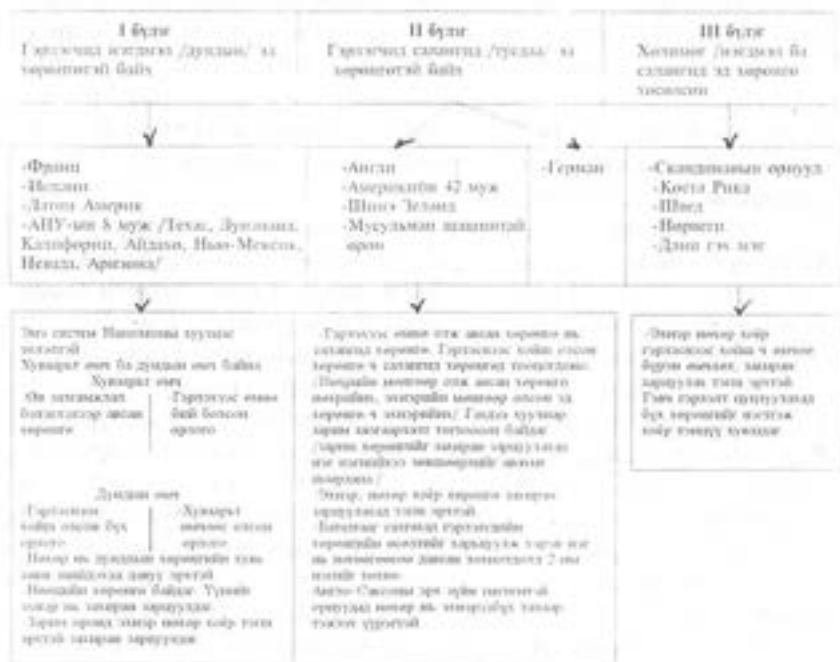
Энэхүү дундын эд хөрөнгийг бусад улс орнуудад хэрхэн ангидагийг аяч үзэх нь сонирхолтой юм. Тухайлбал Германы иргэний хуулийн 1363-р зүйлийн 1-д "Гэрлэлтээс өмнөх хөрөнгө нь тухайн хүний өөрийн хуваарьт өмч бөгөөд харин гэрлэсний дараа олж авсан хөрөнгө нь гэрлэлтийн гэрээнд өөрөөр заагаагүй бол хамтран өмчлөх дундын өмч байна"¹ гэж заажээ.

ОХУ-ын Гэр бүлийн хуулийн 39-р зүйцд "Гэрлэлт цуцлах тохиолдолд тэдний өр эд хөрөнгө хуваасан процентоор хуваагдана." Үүнээс үзэхэд дундын хөрөнгө нь нийт дүнгээрээ хасах дүнтэй гарч болох талтай. Тиймээс гэрлэлтийн гэрээг

¹ В.В. Залесский, Германское право. М., 1996. стр. 282.

хатуу заалттай байгуулбал өрийн асуудлыг зохицуулж болно. Дэлхийн улс орнуудын жишгээс үзвэл гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцааг хуулиар зохицуулдаг журмаас хамаарч гэр бүлийн эд хөрөнгийг ерөнхийд нь 3 ангилж үздэг байна.¹

/Хавсралт №1/

Манай улсад гэр бүлийн гишүүдийн эд хөрөнгийг дараах байдлаар ангилж болохоор байна:

Дундын эд хөрөнгөд 1/ Тэтгэвэр тэтгэмж, 2/ Гэр бүлийн гишүүдийн дундын эд хөрөнгийн орлогоор олж авсан хөдлөх, үл хөдлөх эд хөрөнгө, 3/ Банк, бусад аж ахуйн байгууллагад хувь болгон оруулсан ноогдол ашиг, үнэт цаас, 4/ нөхөр болон эхнэр, гэр бүлийн бусад гишүүний хэн нэгний нэр дээр байгаагаас үл шалтгаалан гэрлэсэнээс хойш буй болсон бусад хөрөнгө, 5/ Оюуны өмчлөлийн зүйлийн үнэ буюу зохиогчийн шагнал, 6/ Анх гэр бүл болоход нь зориулагдсан /орон сууц, гэр, хашаа, байшин/ бол хамтран өмчлөх дундын эд хөрөнгө

¹ В.П.Мозолина, М.И.Кулагина. Гражданское и торговое право капиталистических стран. М., 1980, стр 351.

болгон тогтоох нь зүйтэй байна. Харин одоогийн Иргэний хуульд заасан "гэрлэгсдийн хуваарьт эд хөрөнгө" гэсэн ойлголтыг "гэр бүлийн гишүүдийн" гэж субъектийн хүрээг өргөтгөх нь зөв юм.

Гэр бүлийн гишүүдийн өмчөө хэрхэн захиран зарцуулах асуудал бол эрх зүйн тодорхой үр дагаваруудыг төрүүлдэг үзэгдэл юм. Тодруулбал, гэр бүлийн гишүүд өмчөө хэрхэн зөв захиран зарцуулахаас тэдний ёс суртахуун, эдийн засаг, эрх зүйн хүмүүжлийн төдөвшилт нөлөөлөөд зогсохгүй үүнийг зөв зохицуулсанаар гэр бүлийн хүрээнд хойшид гарч болох гэр бүлийн гишүүдийн эрх зөрчигдөхөөс хамгаалж урьдчилан сэргийлж болох талтай.

Орчин үеийн гэр бүлд эд хөрөнгөө зөв "хэмнэлттэй" захиран зарцуулах талаар залуу гэр бүл их анхаарал тавьж энэ асуудлаа эрх зүйн актын хэлбэртэй хууль, гэрээ, өрхийн төсөв зэргээр зохицуулах хандлагатай болж байна. Гэр бүлийн гишүүдийн эд хөрөнгийн харилцааг зохицуулах асуудлыг бусад улс оронд ялангуяа эх газрын болон далайн эрх зүйн тогтолиоотой улсуудын жишигтэй харьцуулан авч үзвэл, Оросын Иргэний хуулийн 253-р зүйлд "Гэр бүлийн гишүүд эд хөрөнгөө эзэмших, ашиглах, захиран зарцуулахдаа харилцан зөвшөөрөлцсөн байх ёстой. Хэрэв зөвшөөрөл аваагүй тохиолдолд уг харилцаанд оролцоогүй гуравдагч этгээд томдлоо 1 жилийн дотор шүүхэд гаргах эрхтэй. Энэ зөвшөөрөл нотариатын баталгаа байна."¹ Германы Иргэний хуулийн 1365-р зүйлд "Эхнэр, нөхрийн аль аль нь өөрсдийн эд хөрөнгийг зарцуулах эрхийг нөгөөгийнхөө зөвшөөрөлтэйгөөр хэрэгжүүлдэ. Хэрэв энэ талаар гэрээ хийх бол зөвшөөрлийг заавал авахыг шаардана." 1369-р зүйлд "Гэр бүлийн гишүүд гэрийн эд хогшлоо захиран зарцуулахдаа гэр бүлийн бусад гишүүний зөвшөөрлийг заавал авна." 1408-р зүйлд "Гэрлэгсэд эд хөрөнгөө захиран зарцуулах журмын талаар гэрээ байгуулна." 1447-р зүйлд "Дундын эд хөрөнгө захиран зарцуулж байгаа нөхөр /эхнэр/-ийнхөө үйл ажиллагааг зогсоох талаар доорх тохиолдолд нөгөө тал нь шүүхэд өргөдөл гаргах эрхтэй:

1. Хөрөнгө захиран зарцуулах чадваргүй, дундын хөрөнгөө буруугаар ашиглаж байгаа нь цаашдын амьдралд гарз хохирол учруулах бол,

¹ М.В. Антокольская. Семейное право. М., 1996. стр 157.

2. Гэр бүлийн бусад гишүүнээ тэжээн тэтгэх үүргээ биелүүлэхгүй байгаа бол,

3. Гэр бүлдээ асар их гэрз хохирол учруулахуйц өртэй болсон үед,

4. Эд хөрөнгөө захиран зарцуулах эрх нь өөр хүний мэдээд орсон тохиолдолд.¹

Манай улсын хувьд шинэлэг бөгөөд Иргэний болон Гэр бүлийн хуульд бие даан тусгагдаагүй үүргийн тусгай төрөл бол "Гэрлэлтийн гэрээ" юм. Энэ гэрээний эрх зүйн зохицуулалтын түвшин өндөр байдаг орнууд нь АНУ, Франц, Герман, Испани гэх мэт орнууд. Эдгээр орнуудад гэрлэгсэний өмчийн эрх зүйн хамгаалалт амжилттай хөгжиж байна.

Мөн ийм жишг манай хууль тогтоомжид урьд байсныг дурдах нь зүйтэй. 1926 оны анхны Иргэний хуульд "Эр эм хоёр аливаа хогшлын тухай завсар дор хууль ёсны гэрээ хэлэлцээр байгуулж болно" гэсэн заалт байсан бөгөөд харин амьдралд тэр бүр байгуулж байсангүй.

- Зах зээлийн эдийн засагт шилжсэн өнөө үед гэр бүлийн хүрээнд асар их мөнгө, хөрөнгө хуримтлагдан аж ахуйн нэгж байгуулах гэх мэт гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцаа улам бүр өргөжиж байгаатай уялдан "Гэрлэлтийн гэрээ"-г заавал байгуулах чиглэл рүү орох нь зүйтэй гэж үзэж байна. Гэхдээ энэ нь гэр бүлийн эд хөрөнгийн бус аминь харилцаа биш зөвхөн эд хөрөнгийн харилцааг зохицуулах гэрээ байх ёстой. Тодруулбал, энэ гэрээг "Гэр бүлийн гишүүдийн өмчлөх эрхийн гэрээ" гэж нэрлэх нь зүйтэй болов уу.
- Одоо даган мөрдөж байгаа Иргэний хуульд гэрлэснээс хойш гэр ахуйн ажил эрхэлсэн, хүүхэд асарсан өвчтэй байсан болон хүндэтгэн үзэх бусад шалтгаанаар орлого олоогүй байсан эхнэр нөхөр, гэр бүлийн бусад гишүүн эд хөрөнгөө хамтран өмчлөх эрх эдлэхээргүй утгатай заалт байгаа юм. Иймээс гэр ахуйн ажил болон хүүхэд асрах гэх мэт маш хүнд ажлыг үнэлгээтэй болгох нь зүйтэй юм.
- Гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцааг зохицуулсан хуулинд гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцааны

¹ В.В.Залесский. Германское право. 1996. стр 282.

субъектүүдийг тодруулах нь зүйтэй юм. Өөрөөр хэлбэл, нэг заалтад "гэрлэгчид" гэж оруулсан атлаа нөгөө заалтад "гэр бүлийн гишүүд" гэж заасан байна. Хуулинд "гэрлэгчдийн хуваарьт өмч" гэж байгаа атлаа хүүхэд хуваарьт өмчтэй байна гэж заасан нь зөрчилтэй байгаа юм.

УДШ-д дундын эд хөрөнгө хуваарилах талаар сүүлийн 3 жилд 30 хэрэг хянагдсан бөгөөд 1995 онд 12 хянагдсанаас 10 хэргийн, 1996 онд 14 хянагдсанаас 13 хэргийн, 1997 онд 6 хэрэг хянагдсанаас бүх хэргийн шийдвэр, магадлал хүчингүй болж өөрчлөгдсөн байна. Энэ байдлаас үзэхэд гэр бүлийн дундын өмчлөлийн маргаантай хэрэг харьцангуй бага хянагддаг боловч хянагдсан хэргийн шийдвэр, магадлал хүчингүй болж өөрчлөгдөх явдал 83.3-аас дээш хувийг эзлэж байгаа нь энэ төрлийн маргаантай хэргийг шийдвэрлэх талаар нэгдсэн ойлголт тогтоогүйтэй холбоотой байна.¹

Гэр бүлийн дундын өмчийн маргаантай хэргийн 80 хувийг гэр бүлийн гишүүдийн хамтран эзэмшиж байсан орон сууцны эзэмшлээс үүссэн маргаантай хэрэг эзэлж байна. Гэр бүлийн дундын өмчийн маргаантай хэргийн шийдвэр, магадлал хүчингүй болж, өөрчлөгдөж байгаа шалтгааныг судлаж үзвэл,

1. Гэр бүлийн гишүүд дундаа хамтран өмчлөх эд хөрөнгийг бүрдүүлэхэд тэлний оруулсан хөдөлмөрийг харгалзаж нотлох баримтаар тогтоогоогүй, дундын өмчийн эд хөрөнгийг хуваарилахдаа Иргэний хуульд заасан өв залгамжлах эрхийг нь хязгаарлах, Иргэний хуулийн 97-р зүйлд заасан гэр бүлийн гишүүдийн хамтран өмчлөх дундын өмчийг толорхойлсон заалт болон түүний талаар маргаан гарвал аль нэгний эрх ашгийг харгалзаж, гэрлэгсдэд оногдох хувийг шүүх өөрөөр тогтоож болно гэсэн заалтыг анхааралгүй хэргийг үндэслэлгүй шийдвэрлэх,

2. Иргэний хуульд заасан гэр бүлийн гишүүнд ямар субъектүүд орохыг анхаараагүй, Иргэний хуулийн 251-р зүйлд заасан орон сууц хөлслөгчтэй хамт амьдардаг гэр бүлийн гишүүд нь хууль буюу гэрээнд олгогдсон хөлслөгчийн бүх эрхийг эдлэж үүрэг хүлээнэ гэсэн заалтыг зөрчсөн,

3. Дундын өмчийн эд хөрөнгийг хуваарилахад баримтлах хуулийн заалт өнөөгийн шаардлагад нийцэхгүй байгаагаас

¹ Монгол Улсын дээд Шүүхийн мэдээлэл сэтгүүл. 1998. №4. 60 дахь тал.

шүүхүүд энэ төрлийн маргаантай хэргийг харилшан адилгүй шийдвэрлэх, гэрлэгсдийн хамтран өмчлөх дундын өмчийн хэмжээг нотлох баримтыг үндэслэн тогтоохгүйгээр хэрэг шийдвэрлэх, маргаж буй эд хөрөнгө нь дундын эсхүл хуваарьт эд хөрөнгө болохыг нотлох баримтаар тогтоогоогүй зэрэг болно.

Ийнхүү гэр бүлийн гишүүдийн эд хөрөнгийн харилцааг боловсронгуй болгох талаар доорх асуудалд анхаарлаа хандуулах нь онол болоод практикийн ач холбогдолтой юм.

- Хуулинд "Анх гэр бүл болоход нь зориулагдсан орон сууц, гэр хашаа байшин нь гэр бүлийн гишүүдийн хэвийн амьдрах салшгүй нөхцөл нь болж байгаа тох. юмдод дундын өмчид тооцож болно" гэсэн заалт оруулах,
- Гэр бүлийн гишүүдийн өмчөө захиран зарцуулах явцад үүссэн харилцааны эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох, /Өөрөөр хэлбэл, гэр бүл цуцалсны дараа эд хөрөнгийн талаар маргах бус хамт амьдрах хугацаанд гэр бүл дэх эдийн засгийн аливаа нэг хүвирхийллийн эсрэг эрхээ сэргээлгэхээр шүүхэд хандах эрхийг нээлттэй болгох,
- "Сайн дурын үндсэн дээр гэрлэх тухай болон гэрлэх нас, гэрлэлтийг бүртгэх тухай" конвенцид зааснаар бүх гэрлэлтийг албан ёсоор бүртгэх, бүртгэлгүй гэр бүлээс төрсөн хүүхэд бүртгэлтэй гэр бүлээс төрсөн хүүхдийн адил эрх эдлэж байхаар, мөн гэрлэлтээ хууль ёсоор батлуулаагүй ч 3 буюу түүнээс дээш жил хамтран амьдарсан, дундаасаа хүүхэдтэй болсон нь тогтоогавол тэдний эд хөрөнгийг хуваарилахдаа баталгаатай гэр бүлийн адил авч үзэх хэрэгтэй гэж үзэж байна.
- Гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцаанаас үүссэн хэрэг, маргааныг шийдвэрлэх шүүхийн ажиллагаа удаашрах, хуулийн хугацаа алдах, иргэд хохирох явдал их байна. Иймд "Гэр бүлийн гишүүдийн өмчлөх эрхийн гэрээ"-г заавал байгуулах эрх зүйн зохицуулалтыг бий болгох,
- Гэрлэлт цуцлахад гэр бүлийн аль нэгэн гишүүнд учирсан оюун санааны болон материалын хохирлыг нөхөн төлүүдэхээр шүүх тогтоож болох заалтыг хуулинд тусгах,
- Өрхийн тэргүүлэгч гэрийн эзэгтэй нарын эрх үүргийг хуулинд тусгах, гэр бүлийн дотор гарч буй гол зөрчил бол "Би чамайг тэжээж байна", "Би чиний үр хүүхдийг өсгөж

зовж байна" гэдэг. Амьдралд нөхөр нь эхнэрээрээ гэжээлгээд, эхнэр нь гэрээ авч явах, үр хүүхдээ өсгөн хүмүүжүүлэх гэх мэт давхар ачаалал үүрч байдаг. Энэ нь гэдний үүрэг эсхүл бие биенийхээ өмнө оногдуулах харуушлага гэдгийг зааглаж нэгэнт үүрэг бол түүнийг хууль зүйн болоод "журамт үүрэг" гэж хуулинд оруулах саналтай байна.

- Өдгөө дэлхийн улс орнуудад ардчилсан, чөлөөт нийгэм ноёрхож гэрлэлтийн болон гэр бүлийн эд хөрөнгийн харилцаатай холбоотой янз бүрийн хэлбэрүүд бий болж байна. Тухайлбал, Гейчүүд, Лесьбиянкуудын гэрлэлтийг хуулиар албан ёсоор зөвшөөрсөн улс орнууд /Африкийн болон Скандинавын орнууд/ ч байна. Мөн гэрээт гэрлэлтийн зохицуулалт болон биотехнологийн аргаар гуравдагч этгээдэд үр суулгах, түүнтэй холбоотой эд хөрөнгийн харилцааны асуудал гэх мэт. Зарим хүмүүс манай улсад гей, лесьбиянкуудын гэрлэлтийг албан ёсоор хуулиар зөвшөөрөх нь зүйтэй, энэ бол гаж зүйл бус хүний эрх гэж үзэж байгаа боловч энэ нь байгалиас заяасан "гэрлэлт" гэсэн ойлголтын агуулгыг зөрчдөг учраас одоогоор манай улс энэ харилцааг хүлээн зөвшөөрч хуулиар зохицуулах боломжгүй юм гэж үзэж байна. Нөгөөтэйгүүр гуравдагч этгээдэд үр суулгах нь гэр бүлд тодорхой хэмжээний эд хөрөнгөтэй холбоотой харилцааг бий болгодог боловч энэхүү гуравдагч этгээд нь гэр бүлийн эрх зүйн субъектийн мөн чанарыг аль ч талаараа агуулаагүй учраас үүнийг гэр бүлийн хуулиар зохицуулах боломжгүй юм.

ПИТЕРИЙН ЗАРЧИМ*

*Аль ч шатлан захирах ёсонд хувь хүн бүр
өөрийнхөө мэдлэг чадвар дутах түвшинд
хуртлээ дэвших хандлагатай байдаг*

Яагаад ажил хэрэг буруу ташаа болж бүтэлгүйтдэг вэ?

Намайг нэг тээнэгэлзэл зовоож байна.

Ер нь дэлхийг хэн удирдаад байгаа юм бэ? Нэг бол мэдлэг, чадваргүй боловч үнэнч хүмүүс үү, аль эсвэл бидний толгойг эргүүлээд байгаа ухаантай залуус уу гэдгийн учрыг би олохгүй байгаа юм. Та бүхэн дараах жишээнүүдэд чухам ямар логик алдаа байгааг болон тэдгээрийг ямархуу мэдлэг, чадвартай хүмүүс хийснийг ажиглаад миний санааг чухам юу зовоож байгааг ойлгох болно.

Би Британийн Колумбийн Их Сургуулийн профессор байхдаа нэгэн санамж бичгийг хүлээн авлаа. Гэтэл тэнд "Өөрийн хувийн нарийн бичгийн даргагүй профессорууд нарийн бичгийн дарга нарын нэгдсэн бүлгээс охиудыг ашиглаж болно" гэж бичсэн байв.

Түүнчлэн Вискинсон мужийн Стоутон хотод гардаг "Курьер" гэдэг сонинд "Фортон-стритэд өнгөрсөн намар нурж унасан гүүрийг сэргээн засварлаж дууслаа. Тэнд төмөр бүслүүртэй тулгуур багануудыг дахин сольж тавьсан бөгөөд одоо гүүр нурахын өмнө ямар байдалтай байсан гэр хэвэндээ эргэж орлоо" гэж мэдээлсэн байлаа.

Би энэ мэтчилэн асар олон ажил хэргүүд яагаад буруу ташаа болж бүтэлгүйтэж байгаагийн үндсэн шалтгааныг ойлгох гэж нилээд шаргуу оролдлого хийдэг байлаа. Гэсэн хэдий ч би энэ бүх мэдлэг, чадваргүй байдал /некомпетентность/-ын

---

* Энэ бүх өгүүлдэг нь зохиогч /Лоуренс Жонсон Питер (1919-1989)/ өөрөө өгүүлж байгаа хэлбэрээр бичигдсэн. /Хураангуйлж оруулав./

илрэлүүдийн цаана өөрийнхөө ажилд үнэн сэтгэлээсээ зүтгэж яваа тэнэг хүний зүтгэл эсвэл хорон муу санаатай мэхлэн төөрүүлэгчийн тоглоом хоёрын аль нь нуугдаж байгааг маш цөөн удаа яг тодорхой тогтоож байв.

Та тушаал дэвшихээсээ өмнө яваарай.

1966 онд Өмнөд Калифорнийн Их Сургуульд сурган хүмүүжүүлэх ухааны профессор болсноор би сүүлчийн удаа тогтон үйлчилж буй шатлан захирах ёс /иерархи/-нд өөрийн албан тушаалын үүргийг биелүүлж эхэлсэн юм. Энэ албан тушаал дээр ажиллаж байх үед надад өөрийн мэдлэг, чадварын дээд түвшинд хүртэл дэвших тоолшгүй их боломж гарч байсан бөгөөд тэр бүхнийг би ашигласан бол өөрийнхөө гаргасан зарчмын золиос болох байлаа. Миний бодлоор би өөрийнхөө сонгосон мэргэжлийн үйл ажиллагааны хүрээнд өөрийнхөө хувьд үр нөлөөтэй байдлын хамгийн тохиромжтой түвшинд хүрсэн, энэ ажилдаа би үнэн сэтгэлээсээ дуртай бөгөөд энэ ажлаасаа би асар их баяр баясгаланг мэдэрдэг байсан юм.

Нэг удаа миний ажилладаг хэлтсийн даргыг өөр ажилд шилжүүлээд, намайг хэлтсийг удирдахыг санал болголоо. Би энэ саналаас татгалзсан. Яагаад гэвэл миний тэр үед ажиллаж байсан албан тушаал надад эртний мөрөөдлийг минь биелүүлэх боломжийг олгодог байсан юм. Ийм шийдвэр гаргасны дараа хүмүүсийн зүгээс яаралгүй сайн бодож байж шийдэх хэрэгтэй тухай цөхрөлтгүй зөвөлгөөнүүд надад ирж байлаа. Дараагийн долоо хоног гэхэд намайг дарга нар ятгаж, миний хамтран ажиллагчид шахалт үзүүлж эхлэв. Энэ бүхэн нь намайг маш эвгүй байдалд оруулж байсан учир би зориудын мэдлэг чадваргүй байдал гаргахаар шийдсэн юм. Энэ аргын гол утга нь өөрийн одоо хийж буй ажилдаа хамаарахгүй ямар нэг асуудлаар мэдлэг, чадваргүй болохоо харуулна гэсэн үг. Харин зорилго нь бол удирдлагадаа тэ өөрийгөө одоо ажиллаж байгаа албан тушаал дээрээ бол хамгийн мэдлэг, чадвартай боловсон хүчин боловч цааш дэвших ямар ч боломжгүй хүн гэж ойлгуулах явдал юм. Танд үүнийг хийхэд хэцүү юм шиг санагдаж байж магадгүй. Гэвч амьдрал дээр бол маш амархан байдаг төдийгүй маш их баяр баясгалан авчирдаг юм. Миний хувьд бол би хэдхэн л удаа өөрийн машиныг сургуулийнхаа деканы машинаа тавьдаг байран дээр нь тавьсны дараахнаас намайг дэвшүүлэх

тухай санал ирэхээ больсон юм. [...]

Надад сурган хүмүүжүүлэх ухааны салбар дахь судалгааны ажлынхаа талаар илтгэл тавьж өгөөч гэсэн санал удаа дараа ирдэг байв. Би илтгэлээ улам сонирхолтой болгохын тулд мэдлэг чадваргүй байдлын тухай ёгт, хошин жишээнүүдийг ашигладаг болсон юм.

Миний эхний жишээ бол манай сургуулийн залуухан багш бүсгүй байлаа. Түүний бүтээх чадвар нь яг олшруулах машинтай адилхан байсан учир би түүнийг "хатагтай Дараас./ мисс штамп/" гэж нэрлэсэн юм. Тэр багшийн коллежид сурч байхдаа цагаа барьдаг, хэлсэн Сүхнийг биелүүлдэг, профессоруудынхаа нэг ч үгийг гээлгүй сонсдог хамгийн сайн оюутнуудын нэг байсан юм. Түүнийг тэмдэглэсэн леки нь профессоруудын хэлсэн үгтэй яв цав нийшдэг байсан юм. Тэрээр сайн оюутан байсан болохоор анги дэвших нь түүний хувьд ямар ч бэрхшээлгүй байсан төдийгүй ямар нэг аргаар багшлах дадлагын шалгалтыг хүртэл өгч амжсан байлаа. Харин тэр Их Сургуулийн багш болсноор өөрийнхөө мэдлэг, чадваргүй байдлын түвшинд гайхалтай хурдан хүрч чаджээ. Эндээс тэр мэдлэгийг хүлээн авч хэрэглэгчийн хувьд мэдлэг чадвартай / компетентный/ байсан боловч мэдлэгийг тараагчийн хувьд бүрэн сүйрэлд орсон хүн гэдэг нь харагдаж байв.

Түүний боловсролын өндөр бэлтгэл нь түүний заасан аль ч хичээл дээр зөвхөн залуутай байдлыг л төрүүлж чадаж байв. Тэр бол хаалгаар гармагц нь өрөөнд гэгээ татдаг хүмүүсийн нэг байсан юм. Тэр цагаа барьдаг, хэлсэн бүхнийг гүйцэтгэдэг, бөглөх ёстой баримтуудаа цагтаа бөглөдөг учир түүнийг хэзээ ч ажлаас нь халахгүй. Гэтэл түүний ганцхан чадаагүй зүйл нь бусдад зааж сургах явдал байсан юм.[...]

Сургуулийн захирал Остоу Лоп бол миний амьдралдаа хэзээ ч тааралдаж байгаагүй "бусдыг ойлгохгүй байх чадвар"-ыг эзэмшсэн нэгэн байсан юм. Тэр уг нь маш мэдлэг, чадвартай судлаач, дээд зэргийн сурган хүмүүжүүлэгч байлаа. Оюутнууд түүний үг болгоныг сонсдог байсан бөгөөд оюутнуудыг сахилга баттай байлгахад түүнд ямар ч бэрхшээл гардаггүй байжээ.

Захирал болсныхоо дараа тэрээр багш, ажилчдынхаа зовлон бэрхшээлтэй асуудлуудыг ойлгож, дэмжих хандлага огт гаргаагүй юм. Тэрээр оюутнуудтай сайн ойлголцож ажиллаж болдог байсан хэрнээ өөрийн ажилтнуудтай харилцах болгондоо тааламжгүй байдалд хүрээд байгаад их гайхсан байна. Тэр

цаашид дэвшиж чадах хүн биш бөгөөд түүний одоогийн амьдралын ихэнх цаг нь өмнө нь хичээлийн танхимд өнгөрүүлсэн сайхан цагаа дурсахаа зарцуулагдаж байлаа.

Мэдлэг, чадвартай хүүхдүүдийн сурган хүмүүжүүлэгч мэдлэг, чадваргүй томчуулын удирдагч боллоо дэвшсэн нь энэ байлаа. [...]

Өөрийнхөө лекцэнд би дараах үзэгдлийг Питерийн зарчим гэж нэрлэсэн. Энэ бол "Аль ч шатлан захирах ёсонд хувь хүн бүр өөрийнхөө мэдлэг, чадвар дутах төвшинд хүртлээ дэвших хандлагатай байдаг" явдал юм.

Заавал бүх тохиолдолд үйл явц ийм байдлаар хэрэгжиж байх ёстой биш харин ерөнхий зүй тогтол, хандлага иймэрхүү байдлаар илэрч байгаа учраас би үүнийг "хууль" биш зарчим гэж нэрлэсэн юм. Тогтолцоо хувь хүмүүсийг өөрийнхөө мэдлэг, чадваргүй байдлын түвшинд хүрэхийг шахаж, шаардаж байна. Хэрэв чи өөрийнхөө ажлыг их хүч зарцуулалгүйгээр үр дүнтэй, чадварлаг гүйцэтгэж байвал хэн нэг нь чамд "Энэ ажил чамд өөрийгөө харуулах боломжийг олгохгүй байна, тиймээс чи дээшээ дэвших хэрэгтэй" гэж хэлнэ. Гэтэл иймэрхүү маягаар дэвшсээр байгаад эцэст нь та хэзээ нэгэн цагт өөрийнхөө мэдлэг, чадвар дутах албан тушаалч очих бөгөөд тэр үед та ч өөрийн хүрсэн амжилтаасаа ухрахыг хүсэхгүй, таныг удирдлага чинь бас дэвшүүдэхийг хүсэхгүй учир энэ албан тушаал чинь таны байнгын ажил болдог. Ингэснээрээ та тухайн албан тушаалтны гүйцэтгэвэл зохих бүх ажлыг сүйрүүлээд зогсохгүй таны хамтран ажиллагчид цөхрөнгөө барж, эцэст нь байгууллагын ажлын үр дүнг бүхэлд нь муутгахад хүрдэгт л гол бэрхшээл нь оршиж байгаа юм. [...]

Мэдээж хэрэг, би өөртөө миний судалсан энэ сургуулийн тогтолцоотой адилхан бүх шатлан захирах ёсонд ийм үзэгдэл оршиж байдаг юм биш биз дээ? гэсэн асуултыг тавьсан. Тэгээд амьдрал дээр энэ үзэгдэл нь яаж илэрч байна вэ? гэдгийг анхааралтай авч үзэхээр шийдсэн юм.

Үр дүн нь хамгийн сургамжтай байдлаар илэрсэн. Нэг удаа би нийтийн номын санд орох үедээ жирэмсэн эмэгтэйчүүдийн эрүүл мэндийн тухай номнуудыг хамгийн доод талын тавиур дээр байрлуулсан байхыг ажигласан юм. Эндээс үзвэл, тэр номнуудыг яг сонирхох ёстой хүмүүс нь олж харах, авч үзэх боломж хэт хомс байгаа юм. Би бас нэгэн томоохон хэвлэлийн газарт бизнесийн хүрээн дэх мэдлэг, чадваргүй

байдлын тухай бичсэн ном байвал надад явуулаач гэсэн захиалга өгсөн юм. Хоёр долоо хоногийн дараа ирсэн харну захиад: "Бид манайд захиалга өгсөнд тань их баярлаж байгаа бөгөөд таны захиалгыг аль болох хурдан шуурхай биелүүлэхийг хүсэж байна. Гэвч манай байгууллага өөрийнхөө ажлыг сайжруулах өөрчлөлт хийж байгаа учраас таны захиалгыг түр хойшлуулахаас өөр аргагүй байдалд хүрээд байна" гэж бичсэн байв.

Түүнчлэн би Вэнс Паккардын чанар муутай бүтээгдэхүүн гаргадаг үйлдвэрлэгчдийн тухай бичсэн "Хөг үйлдвэрлэгчид" гэдэг номыг уншиж байсан юм. Гэтэл юу болсон гэж санана. Би номыг уншиж дуусаагүй байтал тэдмын хавтас нь салаад бүх хуудаснууд нь тараад уначихсан юм.

Тэгээд би сургуулийн систем доторх болон түүнээс гаднах байгууллагуудын удирдах хүмүүсээс тэдний боловсон хүчнийг дэвшүүлэхдээ баримталдаг бодлогынх нь талаар асууж, судлалаа.

Сургуулийн ахлах байцаагч Кэн Прис үүний учрыг "Аль ч мэдлэг чадвартай хүн бол албан тушаал дэвших боломжтой хүн гэсэн үг" гэж товчхон тодорхойлсон юм. Мэдлэг, чадвартай байдал нь илүү өндөр албан тушаалаар урамшуулагдах ёстой, харин мэдлэг, чадваргүй байдал нь албан тушаал дэвшихэд саад болдог гэдгийг тооцож үзэх ёстой гэдэг дээр миний уулзсан бүх удирдах хүмүүс санал нэгдэж байсан юм.

Гэхдээ мэдлэг, чадвартай байдал нь албан тушаалд дэвших үндэслэл болдог, мэдлэг чадваргүй байдал нь албан тушаал дэвшихэд саад болдог тогтолцоонд ямар ч ажилтан дэвшсээр байгаад эцсийн дүнд өөрийнхөө мэдлэг, чадвар дутах түвшинд хүрээд зогсдог гэдгийг хэн нь ч ойлгохгүй байгаа нь харагдаж байлаа.

Шатлан захирах ёсны илүү өндөр шатан дээр.

Надад 1964 онд Британийн Колумбийн Их сургуулийн профессор байх үед Ванкуверийн "Метро" гэдэг театрт болсон нэг үзэгдэлт жүжгийн их наадмыг үзэх хувь тохиосон юм. Нэгэн жүжгийн үйл явдал нь халан уулын орой мөргөөд далайд живж буй усан онгоцон дээр болж байлаа. Жүжигчид тайзан дээр нэгэн зэрэг хоёр тийшээ найган хөдөлж далайн шуурга болж байгааг дүрслэн үзүүлж байв. Гэтэл гол дүрд тоглож байсан жүжигчин байн байн үзэгчид рүү нуруугаа харуулан

бусдын эсрэг тал руу найган хөдөлж, түүнчлэн хөшигний ар тал руу гараараа ойлгомжгүй дохио өгч байлаа. Завсарлагаанаар би өөрийнхөө найз жүжгийн зохиолч Рэймонд Халлтай жүжгийн талаар ярилцсан юм.

Би түүнээс "Бидний сая үзсэн энэ гайхмаар үзэгдэл чамд ойлгомжтой байв уу?" гэж асуусан юм. Тэгэхэд тэрээр: "Тиймээ. Уг нь гол дүрд тоглосон жүжигчин бол сайн жүжигчин байгаа юм. Хамгийн гайтай нь юу вэ? гэвэл тэрээр өөрөө энэ жүжгийн зохиолыг бичээд, өөрөө найруулаад, бас өөрөө гол дүрд нь тоглосон явдал юм. Тэгээд заримдаа тэр өөрийгөө тайзан дээр тоглож байгаа жүжигчин гэдгийгээ мартаад бусад жүжигчдийг удирдаж эхэлдэг юм. Тэр хөшигний ар тал руу зангаад байсан ойлгомжгүй дохионууд чинь гэрэлтүүлэгч, тайз засагчдыг удирдаж байгаа хэрэг" гэж хэллээ.

Би түүнд "Тэр гол дүрийн жүжигчин бол Питерийн зарчмын золиос болжээ. Мэдлэг, чадвартай жүжигчин маань мэдлэг, чадваргүй жүжгийн зохиолч, найруулагч болтлоо дэвшсэн байна шүү дээ" гэж хэлсэн юм. Рэйд миний санаа илт таалагдсан бөгөөд тэрээр намайг өөрийнхөө нээлтийн тухай ном бичих хэрэгтэй гэж зөвлөж эхлэв. Тэр үед би сурах бичиг бичээд нилээд завгүй байсан тул энэ удаад татгалзсан юм. Рэй энэ Питерийн зарчмын тухай ном бол нийгэмд маш хэрэгцээтэй болох тухай надад дахин дахин хэлж байсан бөгөөд нартай хамтран ажиллахад бэлэн байгаагаа илэрхийлсэн юм. Үүнийг нь би зөвшөөрч, жилийн дараа гэхэд бид хоёр номоо бичихээр суусан. Бид өөрсдийнхөө гар бичмэлд хэлэх гэсэн санаагаа бүгдийг шингээж дуусгаад нэгэн томоохон хэвлэлийн газарт номоо санал болгосон юм.

Питерийн зарчмын золиос.

Эхний татгалзалтай захиад "Харамсалтай нь бид таны номыг хэвлэснээр олж болох ямар ч худалдааны ашигтай боломжийг харахгүй байгаа учир танд ямар нэг тааламжтай мэдээ дуулгаж чадахгүй нь дээ" гэж бичсэн байв. Үүний дараах хэдэн жилийн турш бид 13 хэвлэлийн газарт өөрсдийн гар бичмэлийг явуулж байсан юм. Зарим үед татгалзсан харуунууд нэг хэвийн байдаг байв. Заримдаа хэвлэлийн газрууд тэдэнд бидний гар бичмэлээс юу нь таалагдахгүй байгааг тайлбарлахыг оролддог байв. Нэг нь "Та ийм чухал сэдэвт ийм хөнгөмсөг

хандаж болохгүй" гэсэн байхад нөгөө нь "Та инээдмийн зохиол бичиж байгаа юм бол ниймэрхүү эмгэнэлтэй нөхцөл байдлуудад анхаарлаа хандуулах хэрэггүй болов уу" гэж зөвлөсөн юм. Гурав дахь нь "Хэрэв та номоо дахин бичээд нэг бол хошин шог зохиол эсвэл чухал асуудлыг хөндсөн шинжлэх ухааны бүтээлийн шинж чанартай болгочихвол бид таны номыг хэвлэх талаар эргэж ярилцахад бэлэн байна" гэж мэдэгдсэн. Бидний зохиол өөрт нь таалагдсан бас нэгэн хэвлэгч пүүсийнхээ редакторуудын зөвлөлөөр хэлэлцүүлэхээр оруултал тэд миний бүтээлийн төрөл зүйл/жанр/-ийг тодорхойлж чадаагүй учир хэвлэхээс татгалзсан байна.

Харин би тэдэнд миний зохиол бол уран элэглэлийн хэлбэрээр бичигдсэн гэдгийг батлан хэлж байсан юм. Ихэвчлэн "Би таны зохиолыг уран элэглэл гэж бодохгүй байна. Миний бодлоор бол та үнэн сэтгэлээсээ бичиж байна" гэсэн утгатай хариу авдаг байлаа. Хэвлэлийн үйл ажиллагаа эрхэлдэг нийм олон хүмүүс уран элэглэл хэмээх уран зохиолын төрөл зүйлийн талаар ямар ч төсөөлөлгүй байгааг хараад би айх шиг боллоо. Уран элэглэл гэдэг бол гүн гүнзгий агуулгыг ёгт хошин байдлаар илэрхийлэн бичсэн уран зохиолын төрөл зүйлийг хэлдэг юм хэмээн би тэдэнд тайлбарласан боловч энэ бүхнийг ойлгомжтой болгох гэсэн миний зүтгэл амжилт олоогүй юм. Миний санаж байгаагаар бас нэгэн хэвлэгч миний тайлбарыг маш тэвчээртэй сонсож дуусмагц толгойгоо сэгсрээд: "Таны ярьж байгаа энэ бүхэн бол зөвхөн онол. Харин би, таныг чухам үнэн сэтгэлээсээ бичиж байна уу, үгүй юу гэдгийг л мэдмээр байна" гэж хэлдэг байна шүү. Надад гараа аллахаас өөр арга үлдээгүй юм.

Хэвлэлийн газрууд бидний номыг хэвлэхэд бэлэн биш байсан болохоор бид Питерийн зарчмын талаар хэдэн өгүүлэл бичиж, хүмүүсийн зүгээс ямар үнэлэлт авахыг нь ажиглахаар шийдсэн юм. Өгүүллүүдийг "Эсквайр" болон бусад бүх орон даяар уншдаг сэтгүүлүүдэд хэвлүүлсэн бөгөөд түүнийг олон нийт сайнаар хүлээж авлаа.

"Уильям Морроу энд компани" гэдэг хэвлэлийн пүүсийн ерөнхийлөгч Лоурене Хьюз надад хандан "Та Питерийн зарчмын тухай ном бичиж хэвлүүлье гэж боддоггүй байсан уу?" гэж асуусан байлаа. Тэгэхээр одоо надад түүний редакторуудын хэн нэг нь миний амьдарч байсан Калифорнид ирэх үед нь хуучин гар бичмэлийнхээ тоосыг нь үлээчихээд л танилцуулах үлдсэн байв.

1969 оны 2 дугаар сард хэвлэгдэн гарсан миний ном 7 дугаар сарын сүүлч гэхэд "Нью-Йорк таймс" сонины хамгийн гүйлгээтэй номны жагсаалтад уран сайхны бус зохиолын төрлийн 1 дүгээр байрт шалгарсан байв. Энэхүү тэргүүлэх байр сууринд хагас жил хэртэй байсны дараа олон нийтэд зориулсан зах зээл дээрх зөөлөн хавтастай номнуудын дунд дахин олон сарын турш хамгийн гүйлгээтэй номонд тооцогдсоор байлаа. Тэрээр гадаад хэл дээр орчуулагдан хилийн чанадад нийтдээ 37 удаа хэвлэгдсэн бөгөөд ниймэрхүү байдлаар мөн л олон улсын хамгийн сайн гүйлгээтэй ном болж чадсан юм.

"Питерийн зарчим" ном хэвлэгдсэний дараа намайг өндөр албан тушаалд дэвшүүлэх тухай санал ирэхээ больсон. Учир нь манай сургуулийн удирдах хүмүүс өөрсдийнхөө хүрээнд тэднийг үнэн сэтгэлээсээ хүлээж авахгүй байгаа хүнийг харахыг хүсээгүйд байгаа юм. Энэ ном бол миний зориудын мэдлэг чадваргүй байдлын оргил болсон нь харагдаж байх шиг байна. 1974 онд намайг сурган хүмүүжүүлэх тогтолцооноос гарах үед надад зориулж уламжлал болсон үдэлтийн цайллагыг зохион байгуулаагүй юм. Энэ бүхэн бол ойлгож болох зүйл.

Тэр үеэс хойш би ямар ч шатлан захирах ёсны үүрэг болон хязгаарлалтаас хараат биш тийм таатай нөхцөлд ажиллаж байна.

Зарчмыг нээсэн явдал нь надад олон харилцаан дээр тус болж байсан боловч өөрийнхөө нөлөөнөөс намайг хамгаалж чадаагүй юм. Бид далайн эрэг дээр нэгэн хуучин, жижигхэн байшинд амьдрахаар болж нүүсэн юм. Тэр байшинд нилээд их засварын ажил хийх шаардлагатай байсан бөгөөд тэдгээр ажлуудын дотор онгойхгүй байгаа миний ажлын өрөөний цонхыг онгойдог болгох ажил бас орж байлаа. Мужаан ирж цонхны хүрээг засаад, тавцанг нь сольж өглөө. Түүнийг ажлаа дуусгахад цонх онгойдог болсон боловч чийдэн асахал больсон байв. Уригдсан шахилгаанчин цонхны тавцангийн доод хэсэгт байрлах шахилгааны шугаманд хадаас зоосны улмаас богино холболт үүсэж шахилгаан гүйхээ больсон байна гэдгийг олж тогтоогоод чийдэнг асдаг болгож өглөө. Гэвч түүний ажлын үр дүнд цонхны шил цуурсан байв. Цонх шиллэгч ирээд цонхны шилийг сольж өгөв. Энэ бүгдийн дараа би цонхыг улам цэмцгэр болгохын тулд будагчныг дуудсан. Тэгэхээр одоо л нэг бүх юм ёсоороо боллоо гэж би өөртөө хэллээ. Гэтэл будагчин маань

цонхыг хаалттай байдалд байхад нь будсанаас болоод цонх дахин онгойхгүй болсон байв.

/Үргэлжлэл бий/

*П.С.Тарапов, канд.филологических наук,
"УПРАВЛЕНИЕ БЕЗ ТАЙН"
номноос эдийн засгийн ухааны
магистр С.Бекбулат¹ орчуулав.*

¹Энэхүү өгүүлдэнийн утга санаа нь өгүүлдэгдэж буй нийгэмийн үзэгдэлийн түүн тогтоол ямар байдаг тухай бэлэн бэлдний амьдрал буй тогтооллооны чухал зарчим /хууль/-ыг нэгэн тарааж тавьсан бөгөөд энэхүү тогтооллоонд нэг зохицон амьдрах ёстойг хүүмүүст өйлзүүлэхэд чиглэж байгаа юм. Харин ямар нэг чухал асуудал дэвшүүдгээ түүнийг хэрхэн шийдвэрлэх вэ гэсэн арга замыг хайсан агуулгатай билээ. Нийгэмийн үзэгдэл, нийгэмийн "хууль" /зүй тогтолт/ хэн ч оорчилж чадахгүй шүү дээ. Энэ явдалд оорийн сайн дурээр мэдлэг, чадваргүй орчуулагч болж дэвшсэндээ уншигч абутай танаас хүлцэл өгье.

ТЭМДЭГЛЭЛ

Эх зүйн тэмдэглэх ухааны сонголт, архаг зүйн сэтгүүл
1999 он, №2